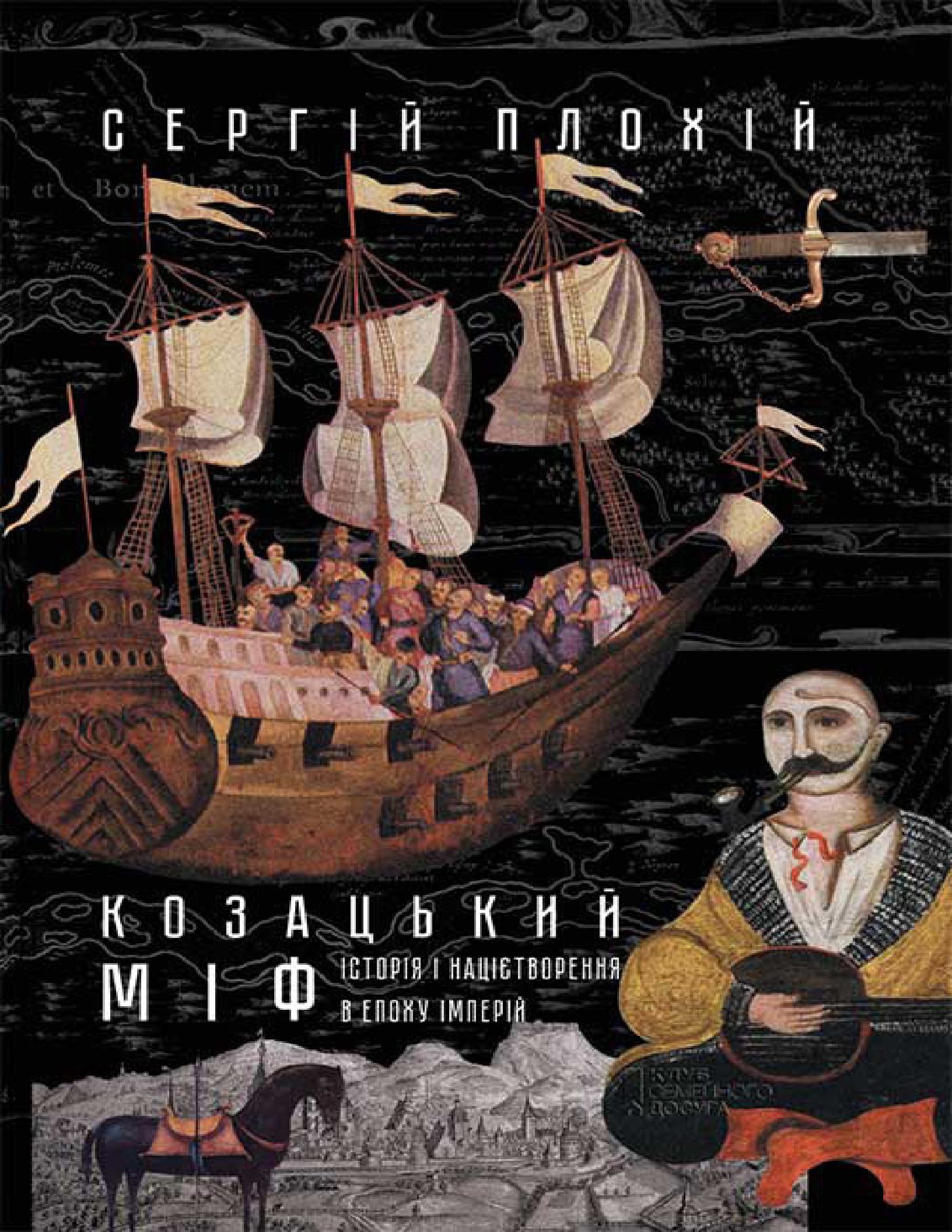

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ

КОЗАЦЬКИЙ МІФ

ІСТОРІЯ І НАЦІЄТВОРЕННЯ В ЕПОХУ ІМПЕРІЙ

Сергій Плохій
Козацький міф

Моїй дружині

Карта 2

Стародубський полк у 1750-х роках

Карта 3
Гетьманат у складі Російської імперії (1809)
Гетьманат
МОСКОВСЬКА ГУБЕРНІЯ
МОГИЛЬОВСЬКА ГУБЕРНІЯ
КАЛУЗЬКА ГУБ.
ТУЛЬСЬКА ГУБ.
Орел
ОРЛОВСЬКА ГУБЕРНІЯ
р. Дніпро
р. Десна
МІНСЬКА ГУБЕРНІЯ
Чернігів
Курськ
Воронеж
ВОЛИНСЬКА ГУБЕРНІЯ
ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕРНІЯ
КУРСЬКА ГУБЕРНІЯ
ВОРОНЕЗЬКА ГУБ.
Житомир
Київ
ПОЛТАВСЬКА ГУБЕРНІЯ
Харків
КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ
Полтава
ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНІЯ
ХАРКІВСЬКА ГУБЕРНІЯ
Катеринослав
БЕССАРАБІЯ
ХЕРСОНСЬКА ГУБЕРНІЯ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ГУБЕРНІЯ
Одеса
Херсон
ТАВРІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ
Азовське море
КРИМ
КАВКАЗ
Сімферополь
Багчесарай
Чорне море
0 50 100 150 200 км

Карта 4
Україна у XX столітті
Брест
Пінськ
БІЛОРУСЬ
Гомель
Мозир
Новгород-Сіверський
Курськ
Воронеж
Люблін
Холм/Хелм
Ковель
Луцьк
Рівне
Коростень
Чернігів
р. Десна
Конотоп
Ніжин
Суми
РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ
Ромни
Білгород
Валуйки
ПОЛЬЩА
1939
Житомир
Київ
Лубни
Харків
Перемишль
Пшемисль
Львів
Біла Церква
р. Донець
Полтава
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
Дрогобич
Тернопіль
Хмельницький
Вінниця
Черкаси
р. Дніпро
Лисичанськ
Слов'янськ
Краматорськ
Луганськ (Ворошиловград)
Станіслав
Дністер
Кам'янець-Подільський
УКРАЇНСЬКА РСР
Кременчук
Ужгород
1945
Чернівці
1940
Умань
Кіровоград
Дніпродзержинськ
Дніпропетровськ
Горлівка
Стаханов (Кадіївка)
Макіївка
УГОРЩИНА
Дебрецен
Запоріжжя
Донецьк
р. Дон
Первомайськ
Кривий Ріг
Нікополь
Балта
1920–1939
Маріуполь (Жданов)
Таганрог
Ростов
РУМУНІЯ
Яси
Кишинів
Мелітополь
Бердянськ
Єйськ
Миколаїв
Одеса
Нова Каховка
МОЛДОВА
Херсон
Азовське море
Приморсько-Ахтарськ
1940
р. Кубань
1954
Краснодар
Майкоп
Галац
Ізмаїл
Сімферополь
Новоросійськ
Севастополь
Чорне море
0 100 200 300 км
Українська РСР (1920–1939)
Землі, приєднані до УРСР 1939 року
Північна Буковина, Північна Бессарабія і Південна Бессарабія (1940)
Закарпаття (1945)
Крим (1954, анексовано Росією 2014 р.)
Сучасні кордони України
Міжнародні кордони
Адміністративні центри

Вступ

Сонячним ранком 31 березня 1814 року парижани стали свідком події, якої місто не бачило добрих чотириста років. Зайшовши через ворота Пантен, вулиці і площі французької столиці заполонили озброєні іноземці. Перед очима шокованих, зацікавлених і часом навіть зачарованих видовищем парижан крокувала багатонаціональна армія. Окремі загони носили екзотичні, небачені в Західній Європі однострої. Попереду тисячного загону, що складався з російських, німецьких та австрійських вояків, на шарому коні їхав Олександр I – всеросійський цар, визволитель Європи і завойовник Франції. За Олександром їхала його барвиста козацька охорона – предмет інтересу і захоплення одних парижан, клопотів і тривоги інших.[1]

По одну руку від Олександра їхав прусський король, по другу – представник австрійського імператора. Раптом Олександр зупинився і звернувся до здивованого натовпу: «Я приїхав не як ворог; я прийшов, щоб принести вам мир і торгівлю!» Парижани зустріли його слова радісними вигуками. Це був момент тріумфу російської зброї і російського духу – ні до, ні після того нічого подібного історія не знала. Коли Йосиф Сталін після війни зустрічався в Потсдамі з Гарі Труменом, то згадав про те, як Олександр захопив Париж. У 1945 році, як в 1814-му, здавалося, що настає нова епоха: Росія падала у прірву, але змогла піднятися, розбила агресора і принесла народам Європи визволення, а світові – мир і процвітання. Проблема полягала в тому, що в обох випадках Росія пропонувала товар, якого бракувало їй самій. І в Російській імперії, і в Радянському Союзі свобода була в дефіциті, а перемога за кордоном сіяла зерна майбутньої поразки вдома.[2]

Ця книжка розповідає про те, як проростало одне з таких зерен: ідея суверенітету і свободи народів. Ця ідея повільно, але невпинно

утверджувалася ціле XIX століття і в ході Першої світової війни фактично підірвала Російську імперію. З усіх частин армії Олександра I саме козаки найбільше долучилися до ослаблення імперії. Цих вояків у барвистих одностроях набирали на степовому прикордонні Російської імперії. Серед російської кінноти й піхоти були й козаки з України (тоді край офіційно називався Малоросією), перейняті особливим бажанням воювати й великими сподіваннями на цю війну. Якихось кілька десятиліть тому вони мали автономну державу і власні збройні сили. Тепер козаки довели свою лояльність імперії і чекали на винагороду. Вони не сподівалися на відновлення своєї держави, але вірили, що їхні полки буде збережено, а рядових козаків, які пішли на імперську службу, буде звільнено від селянських повинностей. Саме це обіцяла їм російська держава 1812 року, коли козаки були потрібні для війни з французами. Після перемоги про ці обіцянки забули.

На 1816 рік козацькі загони в Україні було розформовано, а дворянський статус багатьох нащадків козацької старшини знову поставлено під сумнів. Козаки – покорителі Парижа стали переможцями за кордоном, але вдома зазнавали поразки. Українським козакам такий поворот подій був болісний, але цілком знайомий. Їхні попередні господарі, польські королі, століттями використовували козаків як гарматне м'ясо, залучали на державну службу в часи скрути, а потім забували свої обіцянки. У XVI – XVII століттях козаки реагували на це однаково: здіймали бунти і починали криваві повстання, які забирали десятки тисяч життів і били по самих основах польської держави. Повстанням під проводом Богдана Хмельницького 1648 року розпочався тривалий період воєн, який відкрив шлях до поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII століття. Унаслідок цих конфліктів суттєва частина українських козаків опинилася під владою російських царів, достатньо далекоглядних, щоб запропонувати козакам автономію, якої ті не мали або не зберегли за польських королів.[3]

Тепер і в Російській імперії козацька автономія лишилася в минулому. Полки було розформовано, дворянський статус старшинських сімей поставлено під сумнів, влада наступала на традиційні станові привілеї, але ослаблені козаки вже не могли відповідати на це у звичний повстанський спосіб. Вони вдалися натомість до нетрадиційних кроків, які спершу імперія здебільшого проігнорувала. Через кілька років після закінчення наполеонівських воєн у колах незадоволеної української еліти почав ходити загадковий рукопис – історичний нарис під назвою «Історія русів». Під «русами» малися на увазі українські козаки. З тексту випливало, що козаки – це окремий від росіян народ. Наративна манера «Історії русів» дуже добре відповідала сподіванням і очікуванням доби романтизму: там були герої і лиходії, захопливі описи битв, перемог і поразок, моторошні свідчення про страшні кари. Руси з честю і славою витримували суворі випробування. Вони скинули польське ярмо і добровільно приєдналися до Російської імперії, адже з московським царем і народом їх об'єднувала спільна релігія і етнічна спорідненість. Однак нова влада ошукала сміливих, але наївних козаків і прибрала собі їхню стародавню назву Русь. Автор нарису писав, що його мета – повернути героїчному козацькому народу заслужене визнання. Однак приніс він набагато більше.[4]

Майже чверть століття цей текст існував лише у вигляді рукопису – його активно переписували нащадки козацької старшини. Він став одним із найвпливовіших, а з погляду Російської імперії, мабуть, найбільш деструктивним історичним текстом модерної епохи. Першим під чари «Історії русів» потрапив російський інтелектуал Кондратій Рилєєв, ветеран наполеонівських воєн і один із найвизначніших поетів своєї доби. Цей рукопис наснажив його написати «Исповедь Наливайки» – одну з найпристрасніших поем визвольного руху XIX століття про ватажка козацького повстання кінця XVI століття. Ця поема надихнула тисячі молодих росіян на нерівну боротьбу з урядом. «Історія русів» також захопила Олександра Пушкіна, який одним із перших надрукував уривок з

цього твору. Літературну компанію поетам склав ще один геній епохи – Микола Гоголь: на «Історії русів» ґрунтуються деякі епізоди «Тараса Бульби». Попри свій глибокий український патріотизм, Гоголь, як і Пушкін, бачив в «Історії русів» прояв російського національного духу. Але молодше покоління українських інтелектуалів, духовним лідером яких був Тарас Шевченко, сприймало цю козацьку хроніку як історію національного визволення. «Історія русів», інтерпретована в такий спосіб, стала біблією українського національного руху – вона надихала тисячі українських патріотів на боротьбу за свободу своєї батьківщини.

Модерна українська нація, що постала на руїнах Російської імперії в ході революції 1917 року, використала козацький міф, утілений в «Історії русів», для легітимізації своєї держави. У 1918 році, взявши собі титул «гетьман», на чолі української держави став Павло Скоропадський, нащадок одного з гетьманів початку XVIII століття. Нова незалежна Україна не встояла під тиском Польщі і Росії, які поділили між собою українські землі, але козацька міфологія успішно пережила ці важкі часи. 1991 року Україна знову повернулася на політичну карту Європи – нову державу привели до незалежності активісти, на яких глибоко вплинула «Історія русів». Іван Драч, один із лідерів Руху, найпотужнішої самостійницької політичної ініціативи кінця 1980-х – початку 1990-х років, якраз напередодні незалежності взявся перекладати «Історію русів» сучасною українською мовою. Референдум 1 грудня 1991 року став смертним вироком Російській імперії в її новітній, радянській інкарнації. Мало який історичний твір долучився до тривалого процесу дезінтеграції імперії так, як «Історія русів».[5]

Ця книжка розповідає про те, як історія козацтва – суспільної верстви й автономної держави – перетворилася на націєтворчий міф, що допоміг розколоти російську імперську ідентичність і ліг в основу модерної української нації. Цю тему розкрито через аналіз походження та функціонування в суспільному та політичному контекстах «Історії русів».

Історики й досі не дійшли згоди навіть в основних фактах про «Історію русів», зокрема щодо того, хто її написав. У передмові до цього твору сказано, що його тривалий час писали кілька поколінь православних ченців. Відтак у 1760-х роках текст зредагував могильовський архієпископ Георгій Кониський. Нині цю версію всі відкидають. Подібно до пісень Осіана у Британії, Краледворського рукопису в Чехії чи «Слова о полку Ігоревім» у Росії, «Історія русів» виникла в епоху підробок, коли підприємливі інтелектуали активно виготовляли підробні свідоцтва про народження свого народу – що давніші, то кращі. Шотландці і чехи знають імена своїх міфотворців та шанують пам'ять Джеймса Макферсона і Вацлава Ганки. Натомість українці і росіяни все ще сперечаються про своїх інтелектуальних пращурів. Думка, що «Слово о полку Ігоревім» – це віртуозна підробка, цілком утвердилася на Заході, але викликає обурення в Росії, а подекуди і в Україні. Загадка «Історії русів» має іншу природу. Майже ніхто з науковців не вірить, що її створили ченці з архієпископом Кониським. Але й через двісті років після появи цього загадкового твору історикам, літературознавцям і лінгвістам не дають спокою питання: де й коли його написано, хто його справжній автор і що саме він хотів сказати своїм твором.

З'ясовуючи походження «Історії русів», я використовую поняття «автор» в якнайширшому сенсі, припускаючи, що, можливо, твір мав кількох авторів і редакторів. За історіографічною традицією я називаю цю людину, або групу людей, займенником «він». Це не означає, що я апріорі виключаю жінок з числа можливих авторів. Ідеться лише про те, що на кінець XVIII – початок XIX століття ми не маємо історичних творів, написаних жінкою або колективом жінок. Пошук автора «Історії русів» – головна сюжетна лінія цієї книжки. Два додаткові мотиви – історія українського козацтва з початку XVI до початку XIX століття та історія відкриття, публікації і досліджень самої «Історії русів» – ілюструють зв'язок між історією, міфом і націєтворенням від наполеонівських часів до наших днів. Я простежую, як кожне нове покоління дослідників «Історії русів»

перетлумачувало текст відповідно до власних потреб, проблем і моделей своєї мінливої соціальної та національної ідентичності. Таким чином, пошук автора «Історії русів» постає як історія становлення модерної української та російської ідентичностей. У книжці використано раніше невідомі архівні джерела, але головні мої висновки спираються на текстуальний аналіз «Історії русів», її джерел, прототипів і текстів-конкурентів. Я хотів, щоб моє дослідження було доступне ширшому колу читачів, а не тільки фахівцям-текстологам, тому представив його у вигляді окремих розвідок про науковців і потенційних авторів «Історії русів».

Головне моє завдання лежить поза сферою пошуку конкретного автора «Історії русів». Я хочу передусім з'ясувати витоки тексту, який гіпнотизував цілі покоління дослідників. Я розглядаю «Історію русів» в її оригінальному політичному, ідеологічному та культурному контексті, що дає змогу окреслити час її створення і коло причетних до цього людей. На мою думку, «Історія русів» була не свідомим маніфестом російсько-української єдності чи раннього українського націоналізму (саме такі протилежні інтерпретації висунула модерна історична наука), а спробою нащадків козацької старшини виторгувати для себе найвигідніші умови входження в імперію. Позаяк імперська влада сумнівалася у дворянському статусі козацької старшини і ліквідувала залишки осібної військової організації козаків, українська шляхта прагнула популяризувати свої історичні здобутки й довести, що нащадки козацької старшини дорівнюють російським дворянам. Українська еліта початку XIX століття намагалася показати, що козаки стоять вище за російських дворян, адже походять від руських племен – родоначальників російської держави і династії. Парадокс, який я підкреслюю у висновках, полягає в тому, що, змагаючись за статус імперської еліти, творці козацького міфу заклали фундамент становлення нової української нації; це вело до розхитування загальноросійської ідентичності і, врешті-решт, закінчилося крахом імперії.

Одним із найцікавіших аспектів роботи над цією книжкою стала інтерпретація текстуальних спостережень і детективні пошуки в контексті історії національних міфологій. Як завважив Пол Коен у новаторській роботі про Боксерське повстання в Китаї та його історичний образ, деконструкція міфологізованого минулого «рідко минає безболісно: вона завдає втрат, часто безповоротних, подібно до тих, які несе смерть, вона буває дуже жорстокою і тому викликає рішучий опір». Однак подібна деконструкція – надзвичайно важливе завдання історії як академічної дисципліни. Не менш важливо досліджувати процес міфотворення. У цьому плані історія створення, поширення й рецепції «Історії русів» – ідеальний об'єкт дослідження, адже вона – ключовий текст у процесі перетворення козацтва з живого досвіду в історичний і національний міф. Не має значення, наскільки ідеалізовано, неточно й навіть фантастично постає козацька історія в цьому тексті, – для кількох поколінь читачів він став утіленням «справжнього» минулого. За словами Коена, «щойно óбрази минулого утверджуються в головах (і серцях) людей, вони набувають власної правди, навіть якщо ця правда не збігається з тим, що насправді було в минулому. Такі óбрази несуть правду як мінімум про те, у що люди *вірять*, а отже, мусять посідати чільне місце у будь-якій історії людської свідомості».[6]

Що стосується терміна «міф», я притримуюсь означення, яке запропонував Джордж Шепфлін, дослідник східноєвропейської політики і співредактор збірки статей «Міфи і нація»: «Міф – це один з інструментів, за допомогою яких колектив, зокрема нація, встановлює та означує засади власного буття, свою систему моралі і цінностей. У цьому сенсі міф є набором переконань, зазвичай оформлених у наратив, які спільнота сповідує про себе». Згідно з Шепфліном, – а в цьому випадку він іде услід за багатьма іншими вченими, що поділяють антропологічний підхід у дослідженні міфу, – «головне значення має зміст міфу, а не його історична достовірність». «Історія русів» відповідає двом з дев'яти видів національних міфологій у Шепфліна – міфу про воєнну звитягу і

міфу про етногенез. Зосереджуючись на подвигах козаків, «Історія русів» пропонувала майбутній українській нації версію походження – походження не соціальної верстви чи політичного утворення, а етнічної групи «корінних» русів. На мою думку, цим самим «Історія русів» допомогла замінити міф загальноросійської єдності на міф української історичної і культурної унікальності. Вона також зробила козацький міф наріжним каменем модерної української історичної ідентичності.[7]

Відправною точкою в аналізі «Історії русів» яко втілення і вираження козацької міфології стали для мене роботи Джона Армстронґа про роль козацького міфу в українському націєтворенні. В його означенні міф – це «інтегральний феномен, через який символи національної ідентичності набувають послідовного смислу». Для мого погляду на роль козацької міфології у формуванні української національної ідентичності важливе також спостереження Ентоні Сміта, що «міфи, спогади, символи і цінності часто можуть бути адаптовані до нових обставин через наповнення новими смислами й новими функціями». Ці широкі дефініції і загальні припущення про історичні міфи добре служили мені в минулому, коли я досліджував еволюцію домодерних східнослов'янських ідентичностей та писав про вживання козацької історії і надуживання нею в пострадянській ситуації. Вони послужили також добрими теоретичними рамками і для цього дослідження, але в ході роботи я несподівано для себе виявив, що не можу більше покладатися лише на традиційну літературу про нації і націоналізм – твори Бенедикта Андерсона, Мирослава Гроха, Ернеста Гелнера і Ерика Гобсбаума.[8]

Починаючи роботу над цією книжкою, я сподівався, що сліди анонімного автора «Історії русів» приведуть мене до групи мрійливих, далеких від конкретної політики інтелектуалів, головних дійових осіб стадії «збирання спадщини» у схемі націєтворення Мирослава Гроха. Але матеріал повів мене в іншому напрямку. Коло «незвичних підозрюваних», про яке йдеться у книжці, складалося з

дворян, заангажованих у місцеву політику і добре інтегрованих в імперію. Серед людей, які могли бути причетними до створення «Історії русів» і вже точно її читали й поширювали, траплялися високі чиновники, які зробили кар'єру і зажили багатства, зміцнюючи та розширюючи імперію. Вони здобули освіту в імперських столицях і відправляли своїх дітей в імперські навчальні заклади, з яких ті виходили російськими літераторами. Навіщо таким людям писати, переписувати й поширювати текст, який не просто прославляє козацьке минуле, а й пропагує окрему руську націю і в кінцевому підсумку, як нам сьогодні зрозуміло, працює на повалення імперії? Щоб відповісти на це питання, я мусив враховувати не лише історіографічний контекст націоналізму і національних ідентичностей, а й контекст розвитку імперій.

В останнє десятиліття виник величезний інтерес до історії імперій і цілий бум літератури про стосунки імперій і націй. Особливо корисним мені здалося те, що в нових дослідженнях підкреслюється той простий факт, що національні ідеології не формуються у вакуумі, а виростають з політичного й ідеологічного контексту імперій. Першим протагоністам нації ішлося про певні політичні цілі, але вони не конче вважали націю та імперію несумісними політичними категоріями. У недавно виданій всесвітній історії імперій Джейн Бербенк і Фредерик Купер завважили, що батьки Американської революції, як і їхні колеги на Гаїті, «використовували імперські формули і зверталися до імперських інституцій», перш ніж вирішили, що конфлікт нерозв'язний і треба відділятися. Нації не заступають імперії за один день. Їх мислять і формують у рамках, заданих імперіями, тому важливо розглядати розвиток національних ідей і міфологій у цьому історичному контексті. «Відмовившись від націєцентричного погляду на історію і засновку, що історія невпинно рухається в напрямку один "народ" – одна держава, – пишуть Бербенк і Купер, – ми зможемо розв'язати давню дискусію про те, що насправді означали поняття *демократія, громадянство* і

національність, коли, де і кого ці поняття стосувалися – в самих імперіях, у боротьбі між імперіями, в мобілізації проти імперій».[9]

Саме контекст історичного, політичного й інтелектуального простору імперій виявився найприроднішим місцем для «розміщення» моїх «підозрюваних» та аналізу їхніх уявлень про історію, політику і націю. Коли йдеться про стосунки між козацькою елітою і правителями Російської імперії у XVIII – XIX століттях, слід враховувати кілька важливих нюансів. На відміну від решти соціальних, релігійних та етнічних груп у Російській і багатьох інших імперіях, старшинські нащадки були переконані (і «Історія русів» служила найкращим підтвердженням цьому переконанню), що вони не завойовані підданці, а повноцінні члени домінантної імперської нації, мало того – найбільш давній, справжній і центральний її елемент. Вони вважали себе партнерами в імперській справі і протестували проти дискримінації з боку імперського центру. Найближча паралель до української / малоросійської ситуації в Російській імперії – це роль шотландців у формуванні й експансії Британської імперії. І контекстуалізацією «Історії русів» я чимало завдячую масиву літератури про роль художніх творів у формуванні шотландської міфології та ідентичності на тлі Британської імперії і поняття «британськості».[10]

Кенет МакНіл, один із недавніх дослідників цієї теми, вказав на «унікальні історичні умови в Шотландії, які створили професійну еліту, що претендувала на центральну роль у творенні британських імперських позицій і водночас відчувала зростання англійських політичних і культурних впливів». Ті, хто знає, яку роль відіграли у формуванні Російської імперії і російської імперської ідентичності у XVIII столітті уродженці козацької України – від знакових фігур на зразок Теофана Прокоповича та Олександра Безбородька до тисяч українських інтелектуалів, чиновників і лікарів (у певний момент українці становили понад дві третини лікарів імперії), легко впізнають паралелі між українцями і шотландцями. Так само цікаво прозвучить для дослідника російсько-українських стосунків в

імперському контексті думка МакНіла, що «амбівалентність шотландських уявлень про свою відмінність відображає аномальні умови меншинної культури, яка намагається стати культурою імперською». Я доходжу такого самого висновку: подібна амбівалентність стоїть за козацьким історичним міфом, сформульованим в «Історії русів».[11]

Шотландські і чеські паралелі виявилися дуже продуктивними в інтерпретації результатів цього дослідження ще й тому, що вони допомагають поставити «Історію русів» і козацький міф, створенню і поширенню якого вона сприяла, у широкий контекст європейського міфотворення. Найвідоміші автори в жанрі національної літературної містифікації, до якого прямо належить «Історія русів», – Джеймс Макферсон і Вацлав Ганка. Розлога література про підробки тієї епохи виявилася дуже корисною для аналізу походження й рецепції «Історії русів». Потреба в національному епосі після національної катастрофи або поразки, використання в такому епосі імперської мови, підкреслення історичної та культурної вищості переможеної нації над своїми переможцями, приписування авторства давно померлому авторитету з метою автентифікації підробленого наративу і його ідейного спрямування, використання підробки для «відновлення» начебто втраченої частини національного наративу і, нарешті, політична лояльність авторів подібних національних містифікацій до імперії – все це типові ознаки загальноєвропейського жанру, до якого належить «Історія русів».[12]

Питання про авторство «Історії русів» вплинуло на стратегію і структуру моєї книжки. Вона складається з сімнадцяти розділів, поділених на п'ять частин. У частині першій («Загадка») йдеться про вплив «Історії русів» на російську та українську історичну уяву, а також про обставини появи та публікації цього рукопису. У цьому розділі також подано базову інформацію про козаків і козацьку державу. У частині другій («По холодному сліду») я піддаю ревізії попередні спроби встановити таємничого автора «Історії русів». Там

ідеться про дослідження окремих науковців і життєві історії «звичних підозрюваних», яким приписували авторство. Я також показую, як на пошуки автора «Історії русів» впливала ідентичність самих дослідників: коли на зміну вченим, що трималися народницьких ідеалів, приходили дослідники, які понад усе ставили інтереси нації, мінялися й кандидатури авторів «Історії русів» та інтерпретації її головних ідей.

Дві головні частини книжки (третю і четверту) побудовано довкола питань, що їх зазвичай ставлять детективи-криміналісти: коли, де і за яких обставин відбувся акт історіографічної підробки; які були його мотиви; сам чи за допомогою спільників діяв підозрюваний; і, нарешті, хто був цей загадковий зловмисник чи зловмисники. У частині третій («Частини ребуса») я відкладаю убік інформацію, залишену нам попередниками. Озброївшись зібраними даними, я повертаюся ad fontes, до власне «Історії русів», з'ясовую час і місце її написання та мотиви авторів. У частині четвертій («Незвичні підозрювані») окреслено соціальне й інтелектуальне коло гіпотетичних авторів «Історії русів». Час і місце історіографічного «злочину» встановлено, мотиви і методи містифікації викрито, отже, можна повернутися до питання авторства і запропонувати новий, незвичний «склад» групи підозрюваних. Усі вони не лише були присутні у відповідний час у відповідному місці, а й мали належне походження, освіту, зв'язки й інтелект, потрібні для цього «літературного злочину». У частині п'ятій («Родинне коло») представлено корпус додаткових доказів, які дають змогу відповісти на питання, порушені у вступі і перших розділах книжки. Кожен новий розділ підводить нас до відповіді на головне запитання: хто стояв за створенням «Історії русів»? У висновках «Історію русів» розглянуто в широкому контексті історії, міфології і націєтворення на степовому кордоні Європи.

Частина перша. Загадка

Розділ 1. Поклик свободи

Стояла біла ніч – знаменита прикмета петербурзького літа. Невеличкий натовп, що зібрався удосвіта 13 липня 1826 року на Троїцькому мосту і на березі Неви під Петропавловською фортецею, спостерігав за тим, як у кронверку розгортається моторошний ритуал. Під барабанний бій із фортеці вивели кількадесят молодих чоловіків у брудних і заношених офіцерських мундирах. Їх поділили на групи й поставили перед строєм солдатів, що їх ці люди колись вели у бій. Вони незворушно вислухали вирок – тривала каторга й заслання. Після оголошення вироку на в'язнів надягли кайдани, а над їхніми головами зламали шпаги – це символізувало позбавлення дворянського статусу, офіцерських звань, нагород і відзнак. Еполети і мундири спалили.

Щойно ритуал «громадянської страти» закінчився і каторжників знову загнали у фортецю, охоронці вивели з воріт п'ятьох чоловіків у важких кайданах. Їх підвели до шибениці, поспіхом зведеної у кронверку фортеці. Далі сталася незапланована пауза – шукали лаву, щоб поставити в'язнів на шибеницю. Нарешті знайшли в сусідньому Училищі торговельного мореплавства. Подальша сцена вжахнула навіть катів. Під барабанний дріб з-під ніг в'язнів вибили підставки, але тільки двоє крайніх повисли в петлі, троє обірвалися. Мотузка виявилася заслабкою і не витримала ваги тіл і кайданів. Заворожений натовп затамував подих. Невже їх урятовано?

«Знать, бог не хочет их смерти», – сказав один з солдатів, але петербурзький генерал-губернатор Павло Голеніщев-Кутузов наказав ще раз повісити в'язнів. Сценарій страти розписав особисто імператор Микола I, і загартований війнами генерал – він відзначився у Битві народів під Лейпцигом 1813 року і привіз із Парижа в Петербург новину про поразку Наполеона – мав намір виконати волю імператора до кінця. Микола хотів, щоб страту провели до четвертої години ранку. Вже була майже п'ята, сонце

швидко розганяло темряву, а три чоловіки, засуджені за державну зраду, все ще були живі. Голеніщев-Кутузов наказав поквапитися. Шокованих і закривавлених в'язнів, один ледве стояв, знову підняли на поспіхом поправлений ешафот. «Проклятая земля, где не умеют ни составить заговора, ни судить, ни вешать!» – нібито сказав один з них. Інший крикнув Голеніщеву-Кутузову: «Подлый опричник тирана! Дай же палачу твои аксельбанты, чтоб нам не умирать в третий раз!» Генерал стояв незворушно. До шостої години страта нарешті закінчилася. Тіла п'ятьох в'язнів, які вважали, що віддають своє життя боротьбі за свободу, прибрали. Наступного дня їх перевезли на острів Голодай неподалік Петербурга й поховали в таємній могилі.

П'ятеро чоловіків, страчених того літнього ранку 1826 року на березі Неви, очолювали змову декабристів, організовану ветеранами війни з Наполеоном. Вони хотіли змінити політичний устрій Російської імперії. 14 грудня 1825 року, за сім місяців до страти, група молодих офіцерів-ідеалістів вивела свої загони на Сенатську площу в Петербурзі, сподіваючись повалити самодержавство, скасувати кріпацтво і скликати конституційну асамблею. Вірні царю полки оточили їхні загони і розігнали артилерійським вогнем. Повстання Чернігівського полку на Україні теж придушили. Після шести місяців слідства лідерів обох повстань повісили, учасників змови і членів декабристських гуртків вислали в Сибір або відправили в армію на Кавказ. Повстання було придушено, плани радикальної перебудови імперії (зокрема такі кардинальні кроки, як запровадження військової диктатури) зруйновано. Самодержавство перемогло в цьому конфлікті. Але приклад п'ятьох мучеників та мрії про свободу, зароджені лідерами повстання, залишилися й надихали майбутні покоління бунтівників. [13]

Чоловік, який, згідно з переказами, назвав генерала Голеніщева-Кутузова «опричником тирана», був Кондратій Рилєєв, тридцятилітній офіцер у відставці, управитель Російсько-американської компанії. Він був душею декабристського гуртка в

Петербурзі. Саме в його квартирі народився план повстання 14 грудня 1825 року. Друг Олександра Пушкіна і сам талановитий поет, Рилєєв надихав друзів і колег по змові не лише пристрасними віршами, у яких закликав віддати життя за свободу, а ще й стоїчною витримкою перед смертю. Коли з останньою розрадою в камеру прийшов священик, Рилєєв начебто узяв його руку, поклав собі на серце і промовив: «Слышишь, отец, оно не бьется сильнее прежнего».[14]

Друзі Рилєєва вважали, що він передбачив свою загибель в опублікованому за кілька місяців до повстання уривку з поеми, над якою тоді працював. Поема називалася «Наливайко», а її головним героєм був лідер козацького повстання кінця XVI століття в Україні. В уривку «Исповедь Наливайки» Рилєєв вклав в уста козацького ватажка такі слова:

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На утеснителей народа;
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю,
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю![15]

Коли Рилєєв уперше прочитав ці вірші своєму другу Михайлу Бестужеву – разом зі своїм братом Миколою у грудні 1825 року він виведе перші повстанські полки на Сенатську площу, – той був шокований. За спогадами Миколи Бестужева, Михайло сказав Рилєєву: «Знаешь ли [...], какое предсказание написал ты самому

себе и нам с тобою?» Рилєєв був цілком свідомий значення свого твору. «Неужели ты думаешь, что я сомневался хоть минуту в своем назначении? – відповів поет. – Верь мне, что каждый день убеждает меня в необходимости моих действий, в будущей погибели, которою мы должны купить нашу первую попытку для свободы России, и вместе с тем в необходимости примера для пробуждения спящих россиян».[16]

Вірші Рилєєва надихали покоління революціонерів і вільнодумців у Російській імперії. Зокрема, Віру Засулич, революціонерку-терористку, одну з перших російських марксисток, і Михайла Драгоманова, політичного емігранта, одного з найвпливовіших українських мислителів XIX століття. Драгоманов пізніше згадував: «Ще в 50-ті роки, я пам'ятаю, "Войнаровский" і "Исповедь Наливайки" переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались з однаковим запалом». Сам Рилєєв шукав натхнення в історичних творах і останні роки перед повстанням особливо захоплювався історією українських козаків.[17]

Кондратій Рилєєв ознайомився з Україною через батька – той служив у Києві і навіть купив там будинок, який заповів сину. З козацьким стилем життя молодий Рилєєв уперше зіткнувся, повернувшись з наполеонівських воєн. У лютому 1814 року, закінчивши кадетський корпус, він у 18 років вступив на армійську службу. Зі своєю артилерійською бригадою юний Рилєєв пройшов Польщу, Німеччину, Швейцарію і Францію. У Дрездені його приймали при дворі російського губернатора Саксонії Миколи Рєпніна, майбутнього малоросійського губернатора, одруженого з онукою останнього українського гетьмана Кирила Розумовського. Певний час Рилєєв провів у Парижі. Під арештом він свідчив, що заразився вільнодумством під час французької кампанії 1814–1815 років. Після закордонного походу полк Рилєєва повернувся в Російську імперію. Спершу він квартирував у Литві, потім під Острогозьком, маленьким містечком у сучасній Воронезькій області Російської Федерації. Заснований українськими козаками в середині

XVII століття, Острогозьк до 1760-х років був полковим містом. На початку XIX століття місто певний час перебувало у складі Слобідсько-Української губернії. Жителі Острогозька зберігали українські звичаї і традиції аж до XX століття.[18]

Рилєєв провів майже три роки неподалік Острогозька, потоваришував з місцевими офіцерами й ознайомився з місцевою культурою. Там же він зустрів кохання свого життя, доньку місцевого дворянина. Наталя Тевяшова походила зі старшинської родини, один з її предків на початку XVIII століття був полковником Острогозького полку. Подавши у відставку наприкінці 1818 року і переїхавши з дружиною у Петербург, Рилєєв з друзями не раз повертався сюди на літо і завжди називав цей край «Україною». У грудні 1825 року Рилєєв писав Миколі Маркевичу, нащадку знаменитого козацького роду і майбутньому історику України: «Я русский, но три года жил на Украйне: мало для себя, но довольно для того, чтобы полюбить эту страну и добрых ее жителей. Сверх того, Украйна наделила меня редкою, несравненною женою. Уже шесть лет моя добрая украинка счастливит меня; и так к привязанности моей еще присоединяется и благодарность душевная, вечная к Малороссии».[19]

Перебравшись у Петербург, Кондратій Рилєєв не забув своїх українських друзів і знайомих. У листопаді 1820 року, повернувшись у столицю з літнього відпочинку в Острогозьку, Рилєєв надрукував в «Отечественных записках» листа, де вихваляв свого острогозького друга Михайла Бедрагу, відставного офіцера Охтирського гусарського полку. Охтирський полк було створено 1651 року, а 1765-го, після скасування козацької автономії, його перетворили на гусарський полк російської армії. В 1814-му полк увійшов у Париж і відзначився тим, що гусари, колишні козаки, пустили на нові мундири коричневу матерію, реквізовану в капуцинському монастирі. Імператор Олександр I був потішений вибором і наказав, щоб полкові мундири і надалі були коричневі.[20]

Листу Рилєєва передувала нотатка, яку опублікував в «Отечественных записках» відомий у той час російський поет Денис

Давидов, організатор партизанського опору Наполеону і колишній командувач Охтирського полку. Давидов відзначав відвагу свого колишнього підлеглого. Михайло Бедрага походив із родини генерал-майора Григорія Бедраги. Це був вірний і сміливий офіцер, з юного віку він служив в Охтирському полку разом із двома своїми братами. Під час війни з Наполеоном він проявив виняткові командирські якості. Бедрага, однак, не дійшов до Парижа: діставши поранення в голову у знаменитій Бородинській битві (1812), він жив у самоті і безвісті в родинному маєтку під Острогозьком. І Давидов, і Рилєєв намагалися віддати шану маловідомому героєві бодай на шпальтах популярного на той час журналу.

Нема сумніву, що Рилєєв вбачав у Бедразі саме українського козака. У присвяченому Бедразі вірші, написаному влітку 1821 року, Рилєєв згадує розмови з одним своїм острогозьким знайомим (ймовірно, це був тесть поета, майор Михайло Тевяшов). Вони говорять про повстання греків проти османської влади, яке розгорталося тоді у Греції, та історію Запорозької Січі, яка була символом боротьби за козацькі вольності. Можна припустити, що Рилєєв вів подібні розмови і з Бедрагою. У вірші, присвяченому другові, він писав:

Майор с себя снимает
Полузаржавый меч
И слезы отирает.
О прошлой старине,
О Сечи своевольной,
О мире, о войне.[21]

В очах Рилєєва острогозькі козаки стали поборниками свободи й особистої незалежності, успадкованих від героїчного минулого. Жива козацька традиція збереглася тут до початку XIX століття. «Не

за излишнее считаю сказать, что на землях острогожских не видали крепостных крестьян до конца прошедшего столетия. Полковые земли, доставшиеся впоследствии разным чиновникам Острогожского полка, были обрабатываемы вольными людьми или козаками»,[22] – писав він в одному з листів петербурзькій владі, виступаючи за повернення економічних свобод краю, який страждав від важких умов життя. Традиція козацьких вольностей справді не померла. Колишній кріпак графів Шереметєвих, майбутній професор російської літератури Олександр Нікітенко, який своєю свободою завдячував, зокрема, і Рилєєву, пізніше згадував, що його дід, «молчаливый, кроткий, благоразумный в трезвом виде, напившись, он имел обыкновение пускаться в толки об общественных делах, вспоминать о казачине и гетьманщине, судил строго о беспорядках сельского управления».[23]

Рилєєву здавалося, що Острогозьк успадкував не тільки козацький дух, але й предківську традицію свободи. 1823 року він писав про місто, у якому:

…пленённый славы звуком,
Поседевший в битвах дед
Завещал кипящим внукам
Жажду воли и побед.[24]

У вірші йшлося про зустріч 1696 року в Острогозьку царя Петра I з гетьманом Іваном Мазепою – тоді спільниками, а в майбутньому ворогами.[25]

Рилєєв не уникав політично дражливих і навіть небезпечних тем. Навесні 1823 року він почав працювати над поемою «Войнаровский» про повстання Мазепи та його наслідки. Головний герой твору – Андрій Войнаровський, молодий ідеаліст і племінник Мазепи, приєднується до повстання проти царя та їде за гетьманом

на чужину. Він був представником Карла XII у Стамбулі. Дорогою з Османської імперії у Швецію в жовтні 1716 року його викрали російські агенти й доправили в Петропавловську фортецю. Потім його відправили у Якутськ, де він і помер, провівши на засланні шістнадцять років. «Войнаровский» виявився пророчим твором якщо не для самого Рилєєва, то для його товаришів, яких після поразки декабристського повстання заслали в Сибір.[26]

Найпровокативніша особливість поеми – образ старого козацького гетьмана. У передмові до поеми, яку написав Олександр Корнілóвич, Мазепа, цілком у традиції російської імперської історіографії, постає своєкорисливим зрадником. Але в самому тексті поеми гетьмана зображено щирим патріотом своєї батьківщини, готовим віддати життя боротьбі з тиранією. Саме такий образ гетьмана постає з епізоду, де Войнаровський згадує свою першу зустріч з дядьком, на якій обговорювали повстання проти царя. Рилєєвський Мазепа каже юному племіннику:

Шаг этот дерзок, знаю я;
От случая всему решенье,
Успех не верен, – и меня
Иль слава ждет, иль поношенье!
Но я решился: пусть судьба
Грозит стране родной злосчастьем, —
Уж близок час, близка борьба,
Борьба свободы с самовластьем![27]

Уривки з поеми, а потім і цілий твір (із суттєвими цензурними купюрами) публікували 1824 і 1825 року, і публіка зустріла цей твір дуже тепло. До його шанувальників належав Олександр Пушкін. Але звучали й критичні відгуки. У приватному листі за квітень 1825 року Павло Катенін, ще один вільнодумець, висланий з Петербурга

задовго до повстання 1825 року, писав знайомому: «Все это копии с разных байроновских вещей, в стихах по новому образцу. Всего чуднее для меня мысль представить подлеца и плута Мазепу каким-то Катоном».[28]

У зауваженні Катеніна, що новий твір Рилєєва наслідує літературну манеру і настанови Байрона, був певний резон. Влітку 1819 року Байрон надрукував поему «Мазепа», яка одразу зажила світової популярності – козацький гетьман XVIII століття моментально перетворився на романтичного героя. Утім, оригінальність Рилєєва проявилася у виборі головного персонажа (Войнаровського у Байрона ні словом не згадано) і в інтерпретації постаті Мазепи. Через образ гетьмана Рилєєв транслював свої погляди на свободу і тиранію. Списати на Байрона те, що Рилєєв поблажливо ставиться до Мазепи чи прославляє козацьких гетьманів загалом, можна лише частково. Наступні поезії Рилєєва не лишають у цьому жодного сумніву.[29]

У 1821–1823 роках Рилєєв опублікував збірку віршів під назвою «Думи». Джерелом натхнення послужили «Історичні думи» Юліана Урсин-Немцевича, польського поета й історика, палкого поборника Конституції 1791 року і секретаря Тадеуша Костюшка, лідера польського повстання проти російської влади в 1794 році. Рилєєв з дитинства знав польську мову, а декабристські кола, до яких він належав, дуже приязно ставилися до польських патріотів, зокрема до Адама Міцкевича. Втім історичні пісні цього польського автора не єдине і не головне джерело натхнення Рилєєва. У вступі до видання «Дум» 1825 року він писав: «Дума, старинное наследие от южных братьев наших, наше руское, родное изобретение. Поляки заняли ее от нас. Еще до сих пор украинцы поют думы о героях своих – Дорошенке, Нечае, Сагайдашном, Палее, и самому Мазепе приписывается сочинение одной из них». Рилєєв ймовірно знав перше видання українських народних пісень, яке 1819 року надрукував у Петербурзі Микола Цертелєв, і перший твір модерної української літератури «Енеїду» Котляревського, стилізовану під

фольклор пародію на Вергілія, вперше опубліковану в Петербурзі в 1798-му.[30]

Є підстави вважати, що ще 1824 року Рилєєв ознайомився з новим захопливим джерелом про козацьку історію. Цей твір був відомий поету і деяким його друзям як «Історія Кониського». Його авторство приписували Георгію Кониському, архієпископу могильовському. Цілого тексту рукопису Рилєєв не мав. Повний список припадав пилом у бібліотеках нащадків козацької старшини десь на Чернігівщині, далеко на південь від імперської столиці. Однак Рилєєву трапилися уривки загадкового рукопису, і вони розпалили його романтичну уяву. Йому відкрився цілий світ козацьких героїв. Один з таких героїв, Северин Наливайко, до 1820-х років майже не фігурував не те що в західних, а й у російських та українських історичних творах. У двотомнику Дмитра Бантиша-Каменського, першій науковій спробі історії України, надрукованій 1822 року, Северину Наливайку приділено аж два речення. Лише «Історія Кониського» задовольнила інтерес читачів до подробиць Наливайкового життя. Докладна розповідь про його вчинки супроводжувалася текстами Наливайкових листів до польських королів. Мало який образ борців (читай – мучеників) за свободу Русі промовляв до сердець освіченої публіки початку XIX століття так, як Наливайків. Рилєєв зробить Наливайка символом козацької свободи, завзяття і патріотизму.[31]

Северин (Семерій) Наливайко, який став героєм козацьких літописців XVIII століття і зробив приголомшливу кар'єру у романтиків XIX століття, у свої часи був досить суперечливою постаттю. У 1593 році, перебуваючи на службі у князя Костянтина Острозького, Наливайко брав участь у придушенні повстання ще одного козацького ватажка Кшиштофа Косинського. Наступного року за домовленістю з Острозьким Наливайко очолив бунт козаків і селян, намагаючись відвести їх від маєтків свого патрона і спрямувати їхню лють і руйнівну енергію проти ворогів князя. Список ворогів починався з двох православних єпископів, які

замислили церковну унію між православною митрополією на території Речі Посполитої і римським папою. 1596 року Берестейська унія стала реальністю, що спровокувало серйозний конфлікт, – багато хто вважав це порушенням прав православної церкви. Традиція зробила Наливайка першим мучеником за православну віру – 1597 року його схопили і стратили поляки.[32]

Не дивно, що православні ченці і козацькі літописці дуже симпатизували Наливайку, але реальних історичних відомостей про нього вони майже не мали. Натомість в «Історії Конисського» було повно матеріалу, який надавався до творчого вжитку. Рилєєв запозичив з цього рукопису деталі, яких не міг знайти деінде, зокрема згадки про Наливайкову столицю в Чигирині на річці Тясмині і його нібито близькі стосунки з Григорієм Лободою, ватажком запорозьких козаків. Однак ці деталі не відзначалися автентичністю. Лобода був суперником Наливайка, козаки стратили його за підозрою у співпраці з поляками. Чигирин справді стояв на річці Тясмині, проте став козацькою столицею лише через добрих півстоліття по смерті Наливайка. Але про те, що Рилєєв, зображуючи козацького ватажка, покладається на «Історію Конисського», свідчать не тільки деталі поеми, хай там які недостовірні, а й ідеологічний посил, переданий через образ Наливайка.

Саме під впливом «Історії Конисського» Рилєєв зображує Наливайка не просто людиною, готовою померти за свободу свого народу, а й поборником рівності й братерства сусідніх народів:

Козак в союзе с ляхом был,
Как вольный с вольным, равный с равным.
Но все исчезло, как призрак.
Уже давно узнал козак
В своих союзниках тиранов.[33]

Уявлення про рівноправний союз козаків і поляків прямо випливає з апокрифічного Наливайкового листа королю, поданого в «Історії Кониського». Наливайко заявляє, що Королівство Польське чи Велике князівство Литовське ніколи не завойовували руський народ, він «добровольно соединился на одинаких и равных с ними правах и преимуществах». Далі він пише, що поляки ці права постійно порушували, зокрема запровадивши церковну унію. Згідно з «Історією Кониського», лише після поразки і страти Наливайка поляки почали називати православних «схизматиками» і віддали православні церкви євреям, які радо видобували зиск з цієї ситуації і виставляли православним захмарні ціни за користування своїми ж храмами.[34]

Твердження, що євреї тримали ключі від православних церков, згодом стало гаслом записних антисемітів у Російській імперії. У незавершеній віршованій драмі «Богдан Хмельницкий» (1825) Рилєєв використав цю деталь, щоб підкреслити, яких утисків зазнавали козаки від польської влади перед повстанням 1648 року, жертвами якого стали десятки тисяч євреїв. Рилєєв виказав знайомство зі ще одним епізодом «Історії Кониського» – описом перемоги козаків над польським військом під час так званої «Тарасової ночі». Цей епізод 1620-х років, так само як повстання Наливайка, був відомий літописцям лише в загальних рисах, однак «Історія Кониського» пропонувала захопливі деталі. Рилєєв поділяв маніфестовану в «Історії» нелюбов до польської влади на українських землях. Він вважав Наливайка і Хмельницького патріотами, які не могли змиритися з тим, як чужа тиранічна влада гнобить їхній народ. Козаки, яких він називає навзамін «малоросами» і «українцями», являють, за Рилєєвим, свободолюбну, але пригноблену частину російського народу.[35]

Найбільш вдячними Рилєєву за героїчний образ козацького минулого були нащадки старшинських родів в Україні. Микола Маркевич, «как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин», писав Рилєєву про «Войнаровского» і

«Наливайка»: «Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность. Будьте уверены, что благодарность наша искренняя, что мы от души чувствуем цену трудов ваших, которые вас и предков наших прославляют. Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей малороссиян, во многих сердцах не уменьшилась прежняя сила чувств и преданности к отчизне. Вы еще найдете живым у нас дух Полуботка. Примите нашу общую благодарность: вы много сделали, очень много! Вы возвышаете целый народ, – горе тому, кто идет на усмирение целых стран, кто покушается покрыть презрением целые народы, и они ему платят презрением… Но слава тому, кто прославляет величие души человеческой и кому народы целые должны воздавать благодарность. “Исповедь Наливайки” врезана в сердцах наших и моем также».[36]

Натхненням для свободолюбної поезії Кондратія Рилєєва служила не тільки козацька історія. Він захоплювався демократичними традиціями середньовічної Новгородської республіки і тогочасним повстанням греків проти османської влади. Думки Рилєєва підживлювалися творами французьких, польських і російських авторів-сучасників, а ідеї формувалися у дискусіях з такими людьми, як Бестужеви, Корнілóвич і Пушкін. Якщо ж говорити про найвизначніші твори Рилєєва, то він їх написав, натхненний саме козацькою історією. Він звертався до історії козацьких повстань XVI – XVII століть проти польської влади у пошуках передвісника повстання проти російського самодержавства. Молодий поет, що вважав боротьбу з урядом патріотичним обов’язком, був готовий йти слідом за козацькими героями і полягти в битві за свободу батьківщини. Óбрази, запозичені з «Історії Кониського», не тільки допомогли Рилєєву висловити мрії про свободу, а й провістили долю поета.

Останній лист Рилєєва, написаний одразу після арешту, було адресовано дружині. Подібно до свого найвідомішого персонажа, Северина Наливайка, Рилєєв не шкодував за життям і благословляв

свій жереб. Він писав своїй «доброй украинке»: «Бог и государь решили участь мою: я должен умереть, и умереть смертию позорною. Да будет его святая воля! Мой милый друг, предайся и ты воле всемогущего, и он утешит тебя. За душу мою молись Богу. Он услышит твои молитвы. Не ропщи ни на него, ни на государя: это будет и безрассудно, и грешно. Нам ли постигнуть неисповедимые суды непостижимого? Я ни разу не возроптал за все время моего заключения, и за то дух святый дивно утешал меня». Він закінчив листа словами: «Прощай! Велят одеваться. Да будет его святая воля». [37]

Розділ 2. Козацькі аннали

Що являла собою «Історія Кониського», на яку покладався Кондратій Рилєєв, пишучи про козаків? І де він її знайшов? Часткову відповідь на друге запитання ми можемо знайти в листуванні Рилєєва з товаришем по декабристській змові, 33-річним полковником у відставці Олександром фон Брігеном. Вона міститься у листі фон Брігена Рилєєву, написаному з далекого від імперських центрів українського села Понурівки 21 жовтня 1825 року, за неповні два місяці до повстання декабристів.

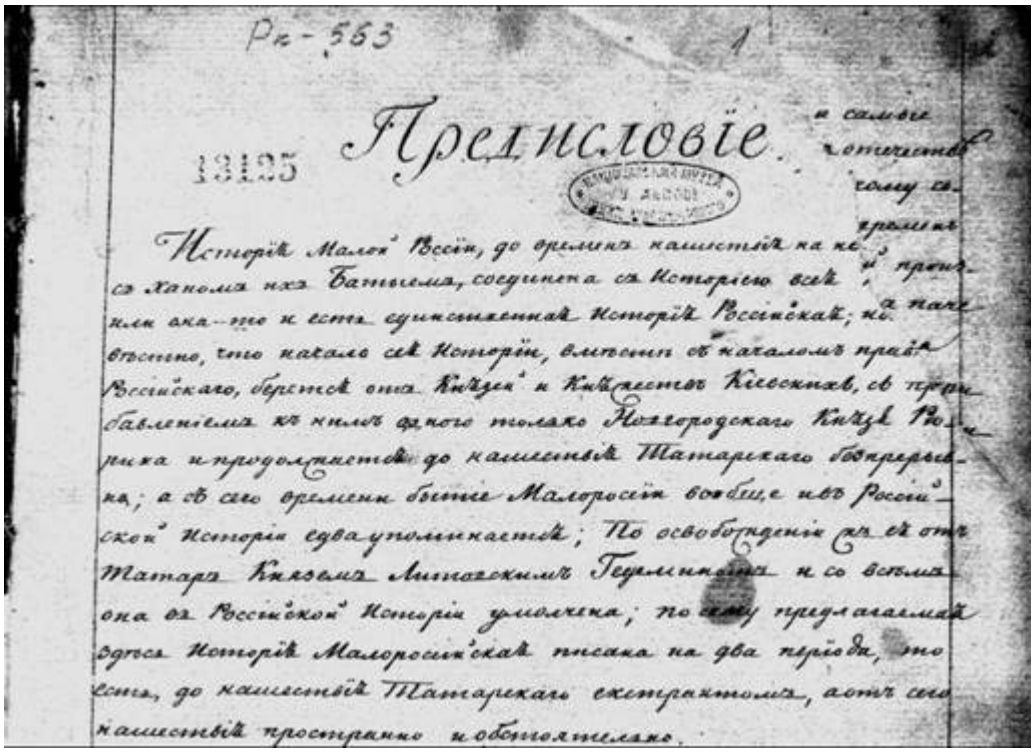
Герой Бородинської битви, нагороджений за участь у ній золотою зброєю, учасник закордонного походу російської армії 1813–1814 років, фон Бріген пішов зі служби 1819 року через проблеми зі здоров'ям – він отримав дві серйозні рани. Влітку – восени 1825-го фон Бріген гостював у свого тестя Михайла Миклашевського, колишнього сенатора і губернатора кількох губерній, зокрема Малоросійської і Катеринославської. Як і улюблений Рилєєвим Острогозьк, маєток Миклашевського в Понурівці стояв на сучасному південно-західному кордоні Росії. Це було одне з козацьких поселень довкола Стародуба, який до 1760-х років виконував роль полкового міста. У цьому полку служило кілька поколінь Миклашевських, а власник Понурівки Михайло Миклашевський став полковником Стародубського карабінерного полку, створеного на основі колишнього козацького підрозділу.[38]

У поїздці фон Брігена в Україну був один таємний момент. На прохання Рилєєва він зустрівся у Києві з майбутнім «диктатором» декабристського повстання князем Сергієм Трубецьким, щоб розповісти йому про конфлікт у Петербурзі, що стосувався планів замаху на імператора Олександра І. Але в листі від 21 жовтня 1825 року фон Бріген жодним натяком не згадує свою київську місію і пише натомість про те, що однаково цікавить його з Рилєєвим, – історію українських козаків. «Исполняя желание ваше,

почтеннейший Кондратий Федорович, – писав фон Бріген, – препровождаю вам при сем выписку из “Истории” Конисского». В червні 1825-го, коли фон Бріген приїхав з Петербурга до України, Рилєєв, очевидно, обговорював з ним не лише гіпотетичний замах на імператора і висилання правлячої сім’ї, а й свої літературні плани. Рилєєв далі працював над «Наливайком», писав новий драматичний твір про Богдана Хмельницького і збирався писати поему про Івана Мазепу. Йому були потрібні нові джерела з української історії. Схоже, що поет уже звірявся зі згаданою фон Брігеном «Історією Кониського», але не мав рукопису у своєму розпорядженні. Рилєєв просив друга переписати уривок з цього твору, щойно той приїде у маєток тестя. Фон Бріген радо виконав це прохання.[39]

Лист фон Брігена Рилєєву – перша писемна згадка про рукопис, який пізніше став відомий під назвою «Исторія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архіепископа Бѣлорускаго». Георгій Кониський був одним з найвідоміших православних єпископів кінця XVIII століття. Він народився 1717 року в Ніжині у старшинській родині. Одинадцятирічним хлопчиком Кониського відправили вчитися у Могилянську академію в Києві, провідний навчальний заклад Російської імперії. Він здобув блискучу освіту, став професором, а згодом і ректором Могилянської академії. 1755 року Кониського призначили єпископом у білоруське місто Могильов, що належало тоді Речі Посполитій. Кониський мав керувати православними єпархіями в країні, де православ’я зазнавало утисків. Що більше Росія втручалася у справи Речі Посполитої, ослабленої і залежної від іноземних держав, то жорсткішу лінію вели польські католицькі еліти проти православ’я, яке вони вважали «п’ятою колоною» Петербурга. Кониський став мішенню численних нападок і замахів з боку католицької більшості. Ледве вцілівши після одного з таких нападів, Кониський переїхав у Петербург і почав вимагати активних дій від Катерини II, вчорашньої німецької принцеси, яка недавно зійшла на російський престол і хотіла продемонструвати свою відданість православ’ю. Вимоги

Конiського від iмені православного населення Речі Посполитої зiграли важливу роль у подiях, що привели до першого подiлу Польщi 1772 року, у результатi якого Могильов перейшов Росiї. Знаменитий проповiдник, богослов i оборонець православ'я Георгiй Конiський помер у Могильовi в лютому 1795 року, за кiлька мiсяцiв до третього й останнього подiлу Польщi, який стер цю державу з карти Європи.[40]

Рк-563
1
13125
Предисловіе.
Исторія Малой Россіи, до временъ нашествія на нее
Татаръ отъ Батыева, соединена съ Исторіею всей,
или она—то и есть единственная Исторія Россійская; ибо
впрочемъ, что касалось сей Исторіи, вліяніе въ начальныя пра-
Россійскаго, берется она Князей и Княженій Кіевскихъ, съ при-
бавленіемъ къ нимъ одного только Новгородскаго Князя Ро-
рика и продолжается до нашествія Татарскаго безпрерыв-
но; а въ сіе время бытіе Малороссіи вообще въ Россій-
ской Исторіи едва упоминается; По освобожденіи же ея отъ
Татаръ Княземъ Литовскимъ Гедиминомъ и со всѣмъ
она въ Россійской Исторіи умолчена; по сему предлагаемая
здѣсь Исторія Малороссійская писана на два періода, это
есть, до нашествія Татарскаго екстрактомъ, а отъ сего
нашествія пространно и обстоятельно.

1. Список «Історії русів» (бл. 1818)

За життя Конiського публiкувалися його численнi твори на богословську тематику. Але, судячи з «Історії русів», архiєпископ був не тiльки богословом. Невже Конiський мав стосунок до написання історії, причому такої, що розпалює уяву вiльнодумцiв, якi змовляються убити царя i змiнити полiтичний устрiй iмперії? Передмова до «Історії» пояснює роль Конiського в написанні цього тексту. Архiєпископ, iдеться у передмовi, начебто тiльки вiдредагував

твір, написаний поколіннями православних ченців, і згодом надіслав його Григорію Полетиці, своєму колишньому учневі по Київській академії. Уродженець України Полетика представляв українську шляхту в комісії, яку скликала 1767 року Катерина II для реформування російського законодавства в дусі Просвітництва. Він шукав «отечественную историю», до якої можна апелювати в ході роботи комісії, і йому допоміг колишній викладач Кониський. Кониський нібито надіслав «летопись» Полетиці, «уверяя архипастырски, что она ведена с давних лет в кафедральном могилевском монастыре искусными людьми, сносившимися о нужных сведениях с учеными мужами Киевской Академии и разных знатнейших малороссийских монастырей, а паче тех, в коих проживал монахом Юрий Хмельницкий, прежде бывший гетман малороссийский, оставивший в них многие записки и бумаги отца своего, гетмана Зиновия Хмельницкого, и самые журналы достопамятностей и деяний национальных, и что притом она вновь им пересмотрена и исправлена».[41]

У читача складалося враження, що він має справу з літописом, який вели у стародавньому монастирі й автори якого мали у розпорядженні документи середини XVII століття, часів повстання Хмельницького. Судячи з того, що законодавчу комісію скликали в 1767-му і розпустили в 1768 році, Кониський мав надіслати «Історію» Полетиці десь у цей час. Згадки про документи Богдана Хмельницького (гетьман фігурує під своїм першим хресним ім'ям Зиновій) та його сина Юрія, який, пробувши певний час гетьманом України, справді згодом пішов у ченці, мали засвідчити вартість літопису для висвітлення подій козацької історії. Це враження мало підсилити покликання на авторитет професорів Київської академії і самого Кониського.

Текст «Історії русів» підтверджував усі ці заявки на автентичність. Він закінчувався подіями 1769 року, з чого можна було зробити висновок, що кілька параграфів додалося після того, як він вийшов з рук Кониського, але текст загалом і передмова були цілком

суголосні. Попри назву «Исторія Русовъ» (означення *русы* часто вживали на початку XIX століття до слов'ян загалом), у центрі книги стояла історія козацької України, що й уточнював підзаголовок, де було вжито термін «Малоросія». Наприкінці XIX століття терміни «Малоросія» і «Україна» стали майже синонімами. Але у XVIII і в перші десятиліття XIX століття поняття «Малоросія» стосувалося переважно Лівобережжя – території Гетьманату, автономної козацької держави, яка проіснувала трохи більше століття і була ліквідована Катериною II в 1760-х роках.

«Історія русів», яка так захопила Олександра фон Брігена і Кондратія Рилєєва у 1825 році, була перш за все історією українських козаків. Козацька січ за порогами Дніпра сформувалася в XVI столітті. У середині XVII століття запорозькі козаки створили власну державу й змінили розкла́д сил у регіоні, зробивши ставку на Московію у боротьбі з польськими королями, своїми колишніми господарями.

Козацтво породив євразійський фронтир: у пізньому середньовіччі і в ранньомодерну епоху там зійшлися дикий степ і заселені території, хлібороби й кочовики, християнство й іслам. Завдяки цьому склався унікальний культурний клімат пограниччя. Козацтво виникло як окрема соціальна верства на краю євразійського степу на початку Нового часу. Слово «козак» у тюркських мовах означає «вільна людина, вартовий, грабіжник», і в жилах перших козаків текла радше тюркська, ніж слов'янська кров. Це були кочові вояки, які самочинно, без санкції ханів і вождів місцевих племен займалися грабунком у степу. На кінець XV – початок XVI століття ситуація змінилася. Турецькі султани й намісники почали скаржитися правителям Польщі, Литви і Московського царства, чиї землі межували з причорноморськими степами, що османським підданцям завдають шкоди ватаги козаків-слов'ян. Але ті відмовлялися брати відповідальність за дії степового братства і говорили султану, що козаки походять з різних держав і народів та не підлягають жодній владі.[42]

Османи й далі нарікали, вдавалися до погроз і час від часу влаштовували походи проти нових козаків, які не тільки грабували купців у південних степах, а й наважувалися на морські виправи: нападали на турецькі кораблі у Чорному й Азовському морях та грабували приморські поселення, зокрема передмістя Стамбула, столиці Османської імперії. У 1621 році молодий турецький султан Осман II повів свою армію у чорноморські степи і взяв в облогу Хотинську фортецю на кордоні Молдавії і Речі Посполитої. Зокрема він хотів покарати польського короля за напади, здійснені козаками в попередні роки. Польська армія за допомогою 20-тисячного козацького війська відбила наступ турків. Розгромлений і принижений Осман II повернувся у Стамбул і загинув від рук придворних, які не пробачили йому ганьби імперії. Морські виправи козаків тривали.

Якщо для Стамбула козаки були схожі на головний біль, то для Кракова, Варшави, Вільна і Москви – на хронічну виразку. Упродовж XVI – XVII століть козацькі поселення виникли по всьому периметру євразійського степу – як правило, вони організовувалися у більші укріплення-січі у нижній течії річок. Існували дніпровські, донські, волзькі, яїцькі і сибірські козаки. Першими самоорганізувалися дніпровські козаки. Прикордонні урядники спершу Великого князівства Литовського, а потім Королівства Польського (в 1569 році ці держави уклали Люблінську унію і об'єдналися у Річ Посполиту) намагалися контролювати козаків і нерідко були їхніми командувачами. Наприклад, першу козацьку січ за дніпровськими порогами організував князь Дмитро Вишневецький, який послужив і Великому князівству Литовському, і московському царю Івану Грізному та, за легендою, загинув у турецькому полоні.

Козаки поєднували війну з рибальством, полюванням і грабунком. Згодом вони почали займатися рільництвом на відібраних у кочовиків землях і обороною цих територій. Вони відмовлялися платити податки і не визнавали жодної державної юрисдикції. У своїй організації козаки керувалися принципами військової

демократії і прямого представництва. Вибирала, знімала й карала урядників козацька рада. Для Речі Посполитої більшу загрозу становив козацький спосіб життя, а не грабіжницькі походи, які викликали лють турків і провокували їх на дії у відповідь. Козацтво приваблювало тисячі селян і рядових містян і тим самим підривало соціальний лад, піднімало градус суспільної напруги та створювало передумови для повстання. Іноді доходило до масштабних воєн та селянських жакерій, у ході яких гинули десятки тисяч людей із вищих класів і неправославних меншин – найперше католиків і євреїв.

Северин Наливайко, чиє життя описувала «Історія русів» і оспівував Кондратій Рилєєв, був ватажком одного такого повстання, яке відбулося в 1594–1595 роках. Перше велике козацьке повстання (1591–1593) очолював ще один козацький ватажок – Кшиштоф Косинський. Існує кілька потенційних причин, чому Наливайко, а не Косинський зробив таку приголомшливу кар'єру в історичній уяві пізнішої епохи. Судячи з імені, Косинський був польським шляхтичем, який опинився серед козаків, а Наливайко – православним українцем, себто, за тодішніми назвами, русином. Загони Наливайка не просто повстали проти влади і грабували шляхетські маєтки, а й повернули зброю проти ініціаторів церковної унії, яка мала на меті підпорядкувати православну церкву Речі Посполитої папі римському. Схоплений і страчений королівськими урядниками, Наливайко був ідеальним кандидатом на вакансію козацького героя, який боронив козацькі вольності і прийняв мученицьку смерть за віру і народ.

Придушивши повстання Косинського і Наливайка, польські урядники та українські князі створили видимість порядку на прикордонні, але це не зупинило зростання впливу козаків у регіоні. Королівські урядники збільшили козацький реєстр і призначили заможнішим козакам платню, щоб ті контролювали низових козаків. Участь козаків у московській Смуті (вони воювали в арміях обох Лжедмитріїв, що претендували на престол) обернулася на користь

полякам: у 1610 році вони пішли на Москву регулярною армією та окупували місто. Король також скористався допомогою 20-тисячного козацького війська в 1621 році, коли армія Османа IIвзяла в облогу Хотин. Річ Посполита отримала у своє розпорядження величезну армію, яка майже нічого не коштувала державній скарбниці, але обходилася у колосальну політичну ціну цілій державі.

Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман козацького війська під Хотином, узяв під свою опіку переслідувану владою православну церкву. Після Берестейської унії королівські урядники заборонили висвячувати нових православних єпископів, і на 1620 рік церква лишилася майже без вищого духовенства. Того року з Москви повертався додому єрусалимський патріарх Теофан, і Сагайдачний переконав його висвятити нову православну ієрархію, попри пряму заборону короля. Це надавало козакам цілковито нової легітимності. Відтепер вони не лише воюватимуть за свої права і привілеї, а й боронитимуть упосліджену православну церкву й руський народ. З тим, що козаки стали настільки впливовими і важливими для оборони Речі Посполитої, виникла ще одна проблема. Щойно було набрано козацьку армію, як ставало майже неможливо її розпустити. Коли на видноколі з'являлася примара війни, селяни і містяни масово йшли в козаки, вимагали козацьких привілеїв, зокрема платні та окремої юрисдикції, відмовлялися платити податки і брали участь у закордонних походах, що ніяк не влаштовувало сусідні держави. У 1625-му, через кілька років після хотинської оборони, Річ Посполита кинула проти козаків свою армію і змусила їх розійтися. Козацький реєстр зменшили до шести тисяч, щонайменше чотирнадцять тисяч козаків більше не отримували платні. Але мир не протривав довго.

У 1630 році козаки піднялися знову. Цього разу їхнім ватажком став Тарас Федоро́вич, вихрещений татарин, який зробив військову кар'єру на Січі. Він закли́кав козаків і прикордонне населення повстати проти польського гноблення і розпалив українську жакерію. Під проводом Федоровича козаки і повсталі селяни розбили польську армію і змусили владу збільшити реєстр до восьми тисяч,

але ціною за це стала голова Федоровича. Коли польська влада зажадала видати його, Федоровичу і вірним йому людям нічого не лишилося, як втекти із Січі і перейти на бік Московії. Героїчна і трагічна історія Федоровича надихнула автора «Історії русів» і багатьох письменників-романтиків; вони, на взірець Тараса Шевченка, називали козацького ватажка «Тарас Трясило». Зникнення Тараса Федоровича не заспокоїло козаків – вони й даі вважали, що їхні права порушують: уряд збудував фортецю Кодак на Дніпрі, щоб відрізати козаків від Чорного моря і покласти край їхнім морським походам. Це не дуже допомогло. Наприкінці 1630-х років Наддніпрянщину сколихнула нова хвиля козацьких повстань. Їх очолили Павло Бут і Яків Остряниця, ще один герой «Історії русів». Повстання придушили, козацький реєстр знову скоротили до шести тисяч, а щоб козаки не повстали ще раз, полковниками призначили польських шляхтичів.

Здавалося, що козацьку проблему розв'язано і запанував, за висловом польських авторів, «золотий спокій». На перший погляд так і було. Зруйновану козаками Кодацьку фортецю відбудували, що ускладнило морські походи. Замість того щоб іти походами на південь, козаки пропонували свої послуги різним європейським правителям, між якими точилася Тридцятилітня війна. Але мир на прикордонні протривав недовго. У цей нібито спокійний час відбувалася кристалізація сил, які струсонуть Річ Посполиту до самого фундаменту і приведуть до створення козацької держави. Поки козацькі загони воювали в Європі й ходили морськими походами на турків (вони оминали Кодак і виходили в Чорне море через Азовське), польські і руські магнати наступали на край, колонізований козаками, і поступово прибирали собі маєтності козацької еліти. Селяни тікали від закріпачення, яке було елементом магнатської економіки, і поповнювали лави низових козаків. Для наступного повстання бракувало лише іскри.[43]

Вона несподівано спалахнула на самій верхівці козацької ієрархії. Богдан Хмельницький певний час служив писарем у Запорозькій Січі

(найвища посада, яку за новими правилами міг обіймати козак) і був просто втіленням лояльного до короля старшини – випускник православної школи і католицького колегіуму, ветеран польсько-турецьких воєн у складі козацького війська, він побував у турецькому полоні і залишився лояльним до Речі Посполитої під час повстань кінця 1630-х років. Хмельницький, вірогідно, командував козацькими загонами у Франції на початку 1640-х і числився у складі козацького посольства на переговорах з польським королем наприкінці десятиліття. Хмельницькому йшов шостий десяток – саме час піти з військової служби і подумати про старість, – аж раптом він став провідником найбільшого козацького повстання в історії. На думку самого Хмельницького, йому не лишалося іншого вибору. 1647 року, коли тривала і вірна служба Хмельницького Речі Посполитій наближалася до гідного завершення, його раптом кинули у в'язницю і відібрали маєтності, а батьків хутір і дружину Богдана забрав собі слуга одного польського магната, який розширював свої земельні володіння у прикордонному краї. Хмельницький втік із в'язниці на початку 1648 року і в супроводі кількох товаришів подався на Січ. Там його обрали гетьманом. Подальші події виявилися наймасштабнішим і найуспішнішим козацьким повстанням в історії.

Хмельницький убезпечив тили, уклавши союз із кримським ханом і заручившись допомогою грізної татарської кінноти. Подібний перехід козацьким ватажком політичних, релігійних і культурних кордонів шокував Річ Посполиту і забезпечив перемоги козаків у наступні два роки. Невдовзі до Хмельницького приєдналося реєстрове козацтво, і в травні 1648 року польська регулярна армія зазнала двох нищівних поразок. Польські командувачі потрапили в полон до татар. Річ Посполита лишилася беззахисною, але Хмельницький не дуже розумів, що йому робити з цією несподіваною перемогою. Він лишився у Наддніпрянщині, створював нову армію і розсилав емісарів по Україні і Білорусії із закликом до народного повстання. Селян і містян п'янила свобода

від кріпацтва, ненависть до панів і релігійний фанатизм; вони підняли зброю проти польської шляхти і євреїв, які оселялися в поміщицьких латифундіях. Почалася масова різанина шляхти і євреїв, останні були практично безборонні. Євреям довелося вибирати – християнство або смерть. Так чи так, єврейські громади в Наддніпрянщині зникли дуже надовго. Хмельницький і його найближчі соратники не брали участі в цій різанині, але гетьман згодом підняв єврейську тему, виправдовуючи козацьке повстання в очах християнської Європи: він заявляв, що поляки дозволили євреям панувати над православними русинами.

Завдяки народному повстанню Хмельницький здобув контроль над більшою частиною України. Восени 1648 року з допомогою повсталих селян козацька армія Хмельницького розбила шляхетське ополчення поляків. На кінець року, увійшовши на етнічні польські території, козаки взяли в облогу Львів і Замостя. Потім Хмельницький повернувся в Україну і тріумфально увійшов у Київ, давню князівську столицю Русі. Гетьмана зустрічав патріарх єрусалимський, народ вітав його, як руського Моїсея, визволителя з польського рабства. Через якийсь рік після втечі з в'язниці Хмельницький відповідав польським послам, які приїхали в Київ домовлятися про мир, що він правитель Русі, а поляки мусять сидіти за Віслою.

Наступного року об'єднане козацько-татарське військо зустрілося з новою польською армією, яку очолив сам король. Поляки стояли на краю поразки, а король за крок від полону – коли втрутився кримський хан. Це врятувало поляків від розгрому і зберегло баланс сил у регіоні: явна перемога когось одного була хану невигідна. Хмельницький мусив відступити. За умовами Зборівського миру (1649) козаки отримували власну автономну державу у складі трьох східних воєводств Речі Посполитої, що їх разом називали тоді Україною, – Київського, Чернігівського і Брацлавського. Хмельницький домігся збільшення реєстра до сорока тисяч.

Зборівський договір заклав правовий фундамент окремої козацької держави, що увійшла в історію як Гетьманат, але не припинив ворожнечі між козаками і поляками. 1651 року війна почалася знову, цього разу маятник хитнувся на користь польської сторони. Козаки здобули ще одну перемогу в 1652-му, а битви 1653 року нічого не вирішили. Жодна сторона не могла завдати суперникові остаточного нищівного удару. У цей момент Хмельницький, який втратив в одній із битв старшого сина, зважився на кардинальну зміну зовнішньої політики: він зробив ставку на православного московського царя, а не на кримського хана чи турецького султана. У січні 1654 року козацька рада в Переяславі ухвалила союз із Московією. Цар Олексій Михайлович брав Гетьманат під свою опіку, визнавав владу гетьмана в Україні і погоджувався на збільшення козацького реєстру до шістдесяти тисяч. Єдине обмеження гетьманської влади, встановлене угодою 1654 року, стосувалося зовнішньої політики: гетьман мав повідомляти царю про зв'язки з іншими державами. Через кілька десятиліть наступники Хмельницького вважатимуть цю угоду золотою хартією козацьких вольностей. Сам Хмельницький, мабуть, вважав переяславські статті тактичним союзом і тимчасовим обмеженням своєї влади. Цей крок виправдовувало те, що цар одразу відправив проти поляків московське військо.

У перший рік союзу росіяни захопили Вільно, а козаки повернулися під стіни Львова. Очевидно, ставка Хмельницького зіграла. Але московсько-козацькі стосунки зіпсувалися, коли цар вирішив укласти мир з поляками. Скориставшись перемогою царської і козацької армій над поляками, шведський король Карл X атакував Річ Посполиту з півночі. Щоб не допустити гіпотетичного краху польської держави, Олексій Михайлович домовився з поляками про мир, лишивши Хмельницького у програші. Гетьман продовжив війну з поляками, уклавши союз з протестантським правителем Трансильванії Ференцом Ракочі і головним ворогом

царя Карлом X. На момент смерті Хмельницького в 1657 році козацько-московський союз фактично не діяв.[44]

Цей союз розірвав наступник Хмельницького гетьман Іван Виговський, якого автор «Історії русів» вважав поляком і до якого ставився з великим презирством. На відміну від Хмельницького, Виговський до повстання 1648 року мав із козацтвом небагато спільного. Він походив зі шляхетської православної родини, працював у судах і заробив репутацію вправного урядника; потім пішов у польське військо і потрапив у полон до татар в одній із перших битв у травні 1648 року. Згідно з легендою, Хмельницький знайшов його серед татарських бранців, виміняв на коня і призначив писарем. Посада Виговського, спершу не дуже впливова, зробилася з часом другою за значенням у Війську Запорозькому, а він став найближчим соратником Хмельницького. На цій посаді проявилися не лише бюрократичні, а й дипломатичні таланти Виговського. У його діяльності відображалися традиційні схильності руської православної шляхти: вона не так вороже, як козаки, ставилася до польської держави, мала гостре відчуття шляхетської демократії і, на відміну від певних полковників козацької армії, не симпатизувала Московії.

Після смерті Хмельницького Виговського з благословення Москви обрали гетьманом Війська Запорозького, але він вважав стосунки з царем договірними. Дізнавшись, що Москва підбурює проти нього козацьких полковників, Виговський зважився на нову угоду з Річчю Посполитою. Гадяцька унія, підписана між козацькою делегацією і польськими послами восени 1658 року, проголошувала створення нової держави – Велике князівство Руське на чолі з гетьманом і старшинською елітою мало отримати рівні права з Великим князівством Литовським, яке об'єдналося з Королівством Польським після Люблінської унії 1569 року. Московія відреагувала на це відправленням в Україну 25-тисячної армії. Зіткнувшись із прямою

загрозою своїй владі і не маючи сильного союзника, Виговський повторив маневр Хмельницького 1648 року і об'єднався з кримським ханом. Об'єднане козацько-татарське військо у червні 1659 року знищило московську армію в битві під Конотопом. Ворога було розбито, і мрія, яку плекали покоління руських шляхтичів – створити автономну руську державу у складі Речі Посполитої, – здавалася близькою. Проте ця ідея не дуже сподобалася козацькій старшині: Гадяцька унія, яку польський сейм повністю так і не схвалив, дискримінувала козаків на користь шляхти. Мало того, вона суттєво скорочувала прерогативи гетьмана, війська і козацького стану, порівняно з угодою між царем і Хмельницьким 1654 року. Виговський був прямо причетний до Гадяцької унії; зіткнувшись із ризиком нового козацького повстання, підтриманого Московією, він невдовзі зрікся гетьманства. Мрія руської шляхти щезла на вигнанні разом із Виговським.

Наступником Виговського став молодший син Богдана Хмельницького Юрій, і до нього автор «Історії русів» ставиться з великою симпатією. Саме з архіву Юрія нібито потрапили в «Історію русів» джерела про гетьманство Богдана. Хмельницький-молодший обійняв посаду гетьмана у вересні 1659 року. Вперше його обрали на гетьманство прихильники батька ще в серпні 1657-го, одразу після смерті Богдана, коли Юрій мав сімнадцять років. Але тоді це рішення фактично скасували на ширших козацьких радах – регентом при Юрії, а потім і повноправним гетьманом вибрали Виговського. Тепер «справедливість» першого вибору було відновлено, керівником держави і армії став 19-річний юнак, який, як швидко з'ясувалося, не мав ні харизми, ні талантів, ні досвіду свого батька. Попри те, що козацька рада вибрала Юрія за активної підтримки Москви, він незабаром пішов слідами попередника і повернув проти Московії, бо царські чиновники й далі зазіхали на права гетьмана і суверенітет козацької держави. У листопаді 1660 року Юрій Хмельницький перейшов на інший бік, об'єднався з

польським королем і завдав московській армії ще однієї серйозної поразки.

Москва у відповідь організувала вибори нового гетьмана на Лівобережній Україні, яка межувала з територією Московії. Козацька держава розкололася, почався тривалий період братовбивчих усобиць – пропольські правобережні козаки воювали з промосковськими лівобережними. Цей період української історії отримав назву Руїна: суттєву частину козацької держави було розорено, а Правобережна Україна майже знелюдніла. Неспроможний керувати державою Юрій Хмельницький перетворився на маріонетку у грі сусідніх держав і став символом поразки незалежної козацької політики. У відчаї Юрій 1663 року зрікся булави і прийняв постриг. Поляки не повірили, що він остаточно кинув політику, і посадили Юрія у фортецю в Мальборку. Вийшовши на волю 1667 року, він оселився в одному з українських монастирів, але незабаром його вже вкотре повернули на політичну сцену. Йому знову віддали гетьманську булаву, і від 1677 до 1681 року він правив частиною України за підтримки турків і зробив свій внесок у розорення і знелюднення краю. У 1685 році турецькі покровителі стратили Юрія Хмельницького, коли той відмовився виконувати їхні накази. Останній нащадок Богдана Хмельницького по чоловічій лінії помер, а з ним було втрачено й ідею козацької династії та незалежної козацької держави. Руїна проходила найнижчу точку.

Правобережне козацтво, лідери якого коливалися між польськими королями й турецькими султанами, поступово зійшло зі сторінок історії. Але на підконтрольному Москві Лівобережжі воно збереглося, хоч і суттєво втратило в чисельності і силі. Москва перемогла у боротьбі за контроль над козацькими територіями та умами: вона не тільки зіштовхувала одного гетьмана з іншим і прибирала ненадійних ватажків, а й надавала козакам набагато більше прав, ніж були готові дати своїм козакам поляки й турки. Царі виділили Лівобережжю достатні військові ресурси і дали місцевому

населенню відчуття безпеки, якого не знали інші частини колишньої козацької держави. Наприкінці XVII століття старшина, низові козаки і прості люди масово переселялися в московську Україну. Лівобережна козацька держава, Гетьманат, переживав наприкінці XVII – на початку XVIII століття політичне, економічне й культурне відродження. Поновила діяльність Київська академія, заснована Петром Могилою 1632 року; відновлювалися старі й будувалися нові церкви й монастирі; гетьмани й козацька старшина будували розкішні громадські будівлі і приватні маєтки.[45]

Новий розквіт був тісно пов'язаний з ім'ям Івана Мазепи. Уродженець Правобережжя, Мазепа почав кар'єру при дворі польського короля, продовжив службу у правобережного гетьмана Петра Дорошенка, а потім перейшов на бік лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Переказана одним з його ворогів історія кохання молодого Мазепи до дружини польського магната надихнула Вольтера, Байрона, Пушкіна і зробила гетьмана героєм європейського романтизму: його нібито покарали, прив'язавши до коня, а той приволік напівмертвого Мазепу до козаків. Автор «Історії русів» вважав Мазепу поборником української незалежності, але вірив, що той, як і Виговський, був поляком – фальшивим, двоєдушним і хитрим. Завдяки демонстрації беззастережної вірності Петру I Мазепа забезпечив собі довге гетьманство і сягнув висот влади, якої не мав жоден його попередник, крім Богдана Хмельницького. Усе закінчилося одного осіннього дня 1708 року. На Гетьманат наступала непереможна доти армія шведського короля Карла XII, а Петро I відмовився виділити військо для захисту свого васала – Мазепа розчарувався в московському протекторат і перейшов на бік шведів.

Цар оголосив Мазепу новим Іудою і послав велику армію покарати зрадника та зупинити шведів. Царські війська спалили гетьманську столицю Батурин і вирізали місцеве населення. Терором і обіцянками повернути старшинські вольності цар домігся лояльності козацької армії і населення Гетьманату. У червні 1709

року армія Петра I розбила шведів під Полтавою. Шведська армія, ослаблена суворою зимою 1708 року й епідеміями, опинилася без підтримки козаків і зіткнулася з опором місцевого населення. Перемога царя під Полтавою стала, на думку багатьох дослідників, поворотним моментом європейської історії: влада Швеції стрімко занепадала, почався злет Московії / Росії. Але найдраматичніші наслідки спіткали Гетьманат.

Петро I розумів, що не варто одразу налаштовувати проти себе козацьку еліту, і після поразки Мазепи восени 1708 року дозволив вибрати нового гетьмана – Івана Скоропадського. Але після смерті Скоропадського в 1721 році нових виборів уже не проводили, – Петро I призначив керувати Гетьманатом Малоросійську колегію, у якій домінували росіяни, що було безпрецедентним порушенням прав і привілеїв козаків. Козацька еліта ремствувала, але на повстання не наважилася. Старшина занурилася в історію, згадувала славні дні Богдана Хмельницького і привілеї, надані царем ще 1654 року. Вона прагнула відновити гетьманство і після смерті Петра I отримала своє. У 1727 році новим гетьманом обрали колишнього прихильника Мазепи полковника Данила Апостола, який народився 1654-го – у рік Переяславської ради та «статей Богдана Хмельницького». У цьому факті біографії гетьмана поєдналися дві епохи козацької історії, але збіг був суто символічний. Новому гетьманові дісталася бліда тінь повноважень знаменитих попередників, і, коли 1734 року Данило Апостол помер, гетьманську посаду знову скасували. Російська імперія швидкими темпами інкорпорувала Гетьманат.

Козацькі літописці вважали 1734 рік кінцем козацької історії, але 1750-го посаду гетьмана несподівано відновили. Цього разу не стільки аби вдовольнити козацьку старшину, скільки задля кар'єри одного придворного парвеню. Імператриця Єлизавета, донька Петра I, мала роман і таємно одружилася з придворним співаком Олексієм Розумом, сином козака з Гетьманату. Розум народився 1709-го, у рік Полтавської битви. При дворі він змінив ім'я на російський манер

Алексей Разумовский, що натякало на шляхетське походження. Олексій Розумовський зіграв важливу роль у сходженні Єлизавети на престол 1741 року, став графом і фельдмаршалом і протегував своєму молодшому брату Кирилу Розумовському. У вісімнадцять років молодший Розумовський став президентом Російської академії наук, а через чотири роки – гетьманом України. Він відбудував мазепинську столицю Батурин і повернув Гетьманату частину колишніх прав, відібраних у попередні десятиліття. Якщо Юрій Хмельницький уособлював крах козацтва при польських королях і турецьких султанах, то Кирило Розумовський символізував його успіх при російських імператорах. Козацький гетьман був президентом Академії наук, мало не членом імператорської родини. Однак за пишним зовнішнім фасадом небагато лишилося від колишньої незалежності гетьманів й автономії козацької держави. Невдовзі Розумовський добре відчує це на собі.

У 1762-му 34-річний Кирило Розумовський допоміг зійти на російський престол німецькій принцесі, яка увійшла в історію під іменем Катерини II. Вона мала більш ніж сумнівні права на імперський престол, адже її чоловіка Петра III скинули в результаті перевороту, і він помер через кілька днів за підозрілих обставин. Іншу можливу кандидатку, незаконну доньку Олексія Розумовського й імператриці Єлизавети, розшукали в Італії і вивезли в Петербург, там вона й померла у в'язниці. Кирило Розумовський, один із головних учасників перевороту, сподівався нагороди у вигляді розширення прав Гетьманату і спадкового гетьманства для своєї родини. Але нічого подібного від нової імператриці не отримав. Вона виросла на ідеалах Просвітництва, вірила в універсальні правила та цінності і збиралася принести Росії лад, централізацію й верховенство закону. Катерина II не переймалася окремими правами і привілеями автономної частини імперії. У листопаді 1764 року Розумовського відкликали в Петербург і змусили зректися булави. Посаду гетьмана скасували знову, і цього разу назавжди. Упродовж двох десятиліть Катерині II вдалося повністю інтегрувати

козацькі землі у склад імперії. Вона знищила Запорозьку Січ; скасувала автономію Гетьманату і поділила його на кілька губерній, які підлягали безпосередньо Петербургу; розформувала козацькі полки і запровадила в колишній гетьманській державі кріпацтво.

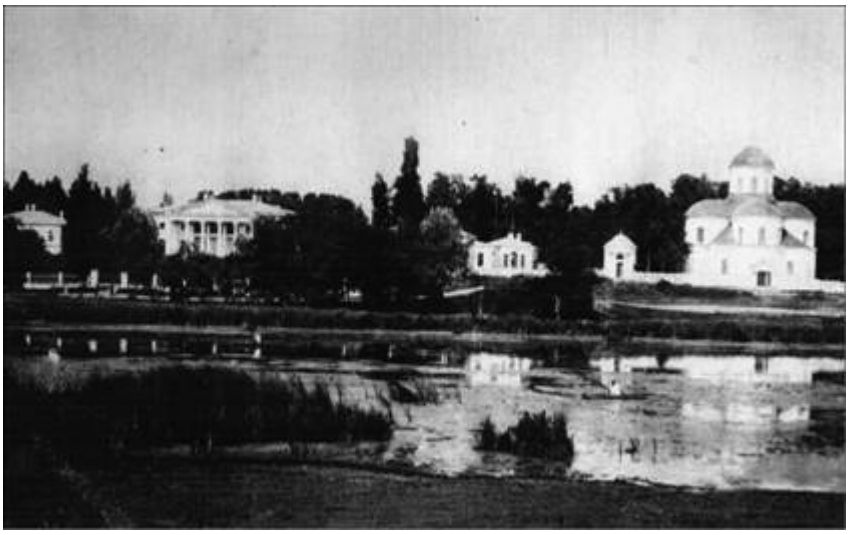
2. Олександр фон Бріген

3. Михайло Миклашевський

Розібравшись із козацькою автономією, Катерина II доклала зусиль, щоб залучити старшинську еліту на імперську службу. Козацький старшина Петро Завадовський (1739–1812) був одним з фаворитів нової імператриці і з 1780-х років провадив освітню реформу в імперії – на початку XIX століття він став першим російським міністром освіти. Полковник київського полку Олександр Безбородько зробив ще кращу кар'єру – від секретаря імператриці до канцлера і головного архітектора зовнішньої політики імперії. Він стояв за багатьма ініціативами російської держави, спрямованими проти традиційних ворогів козаків – турків і поляків. Рука Безбородька відчувалася у мирних договорах з Оттоманською Портою, завдяки яким Північне Причорномор'я і Крим опинилися під владою Росії, та в угодах з Австрією і Пруссією, які привели до поділів Польщі і ліквідації польської держави. Колишні козацькі старшини, близькі до Безбородька й Завадовського, допомагали розширювати кордони імперії за рахунок колишньої Речі Посполитої, а інші уродженці Гетьманату, як-от архієпископ могильовський Георгій Кониський, сприяли утвердженню на

здобутих територіях імперського православ'я.

4. Понурівський маєток Миклашевських

Не всі українські еліти хотіли або могли йти слідами Розумовських, Безбородька й Кониського. До більшості дрібної старшини та їхніх нащадків імперська влада ставилася зневажливо, їхні претензії на дворянство, аргументовані козацькою службою, ставили під сумнів або й заперечували. Уродженець Гетьманату Григорій Полетика зробив ім'я в Петербурзі у 1760-х роках, боронячи права та привілеї колишніх козацьких урядників у законодавчій комісії Катерини II. Однак через рік комісію розпустили, а боротьба за козацькі права перейшла у сферу петицій імперській владі, бюрократичних інтриг та історичних дебатів. Як і в часи після першого скасування гетьманства Петром I, козацькі інтелектуали кінця XVIII – початку XIX століття занурилися в історію і шукали в ній аргументів на захист привілеїв, наданих їхнім предкам польськими королями і російськими царями. Зацікавлення козацьким минулим збіглося з початком епохи романтизму, з її

наголосом на історичній уяві та інтересом до національних відмінностей.[46]

«Історія русів», походження якої виводили від Конiського і Полетики, виражала реакцію козацької старшини та їхніх нащадків на політичні й культурні зміни в Гетьманаті та імперії загалом. Виявилося, що ця реакція знаходила відгук не тільки в колишніх козацьких землях, а й в імперських столицях. У жовтні 1825 року полковника Олександра фон Брігена настільки вразила знайдена в маєтку тестя «Історія русів», що він збирався узятися за критичне видання рукопису, «в коем много неизвестно хорошего даже и самому Карамзину». Микола Карамзін був офіційним історіографом Російської імперії, його багатотомна «История государства Российского» почала виходити 1818 року і стала першою науковою історією Росії. В «Історії русів» фон Бріген побачив те, чого не міг знайти в офіційній історії країни.[47]

Плановане критичне видання так і не з'явилося. 14 грудня гвардійські полки під командуванням товаришів фон Брігена вийшли на Сенатську площу в Петербурзі. Повстання придушили, керівників заарештували. Влада затримувала змовників по всій імперії. Коли новини про повстання дійшли до України, Сергій Муравйов-Апостол, нащадок козацького гетьмана XVIII століття Данила Апостола, і підпоручник Михайло Бестужев-Рюмін підняли повстання в Чернігівському полку, який квартирував на південь від Києва. Це повстання почалося 27 грудня 1825 року. На 3 січня 1826-го його придушили вірні уряду війська. Олександр фон Бріген перебував у маєтку тестя в Понурівці, коли вирішив, що настав час тікати з імперії. Разом з дружиною Софією Миклашевською вони поїхали на захід, але мусили повернутися через хворобу Софії. 10 січня 1826 року фон Брігена заарештували в селі Березівці під Стародубом. Його під вартою відправили в Петербург і посадили в Петропавловську фортецю до товаришів по змові. У липні 1826 року колишній полковник опинився серед щасливців, які обійшлися

«громадянською стратою» на валах фортеці – над їхніми головами зламали шпаги та спалили мундири й еполети.

Фон Брігену дали два роки каторги в Сибіру. Вирок скоротили до одного року, але вигнанця не пускали в європейську частину імперії аж до самої смерті Миколи I в 1855 році. Лише тоді герою Бородинської битви знову дозволили носити пам'ятну медаль за війну 1812 року і військовий хрест за битву під Кульмом (серпень 1813). У Сибіру про воєнну звитягу полковника свідчив лише шрам від рани, отриманої під Кульмом (у поліцейському рапорті цей шрам згадувався як особлива прикмета фон Брігена). Родинне життя фон Брігена теж розлаштувалося: в Сибіру він одружився з іншою жінкою. Влітку 1857-го, коли фон Брігену нарешті вдалося відвідати маєток колишньої дружини, де його заарештували понад тридцять років тому, «Історія русів» уже була років десять як опублікована – вона вийшла 1846-го у Москві. Але перед тим ця книжка зробила приголомшливу кар'єру у вигляді рукопису, її активно переписували десятки любителів української історії. Вона справила безпрецедентний вплив на історичний і політичний дискурс Російської імперії. Фон Бріген і Рилєєв – тільки перші в довгому списку вдячних читачів, які пройнялися значенням цього твору.[48]

Розділ 3. Народження міфу

«В воздухе вдруг захолодело; они почувствовали близость Днепра», – описував Микола Гоголь шлях Тараса Бульби із синами. «Вот он сверкает вдали и темною полосою отделился от горизонта. Он веял холодными волнами и расстилался ближе, ближе, и наконец обхватил половину всей поверхности земли». У мандрівників, які під'їжджали до Києва з лівого берега 5 квітня 1847 року, виникало, мабуть, схоже враження. Була чимала повінь, і Дніпро, і без того широкий у Києві, розлився ще більше.[49]

Того весняного дня серед пасажирів на переправі через Дніпро був скромно одягнутий чоловік із саквояжем. Звали його Тарас Шевченко. Він народився кріпаком у країні, де кріпаки становили понад третину населення. 34-річний Шевченко міг вважати, що йому пощастило. Ще хлопчиком він проявив талант художника, і з допомогою відомих культурних діячів його викупили з кріпацтва. Знаний російський художник Карл Брюллов намалював портрет одного з найвідоміших літераторів імперії – поета Василя Жуковського. Портрет продали з аукціону, гроші пішли на те, щоб викупити молодого Шевченка на волю. Шевченко став не лише талановитим художником, а й видатним поетом. Перша ж збірка поезій «Кобзар» (1840) зробила його знаменитим. Ці вірші заклали основу сучасної української літератури, а багато хто вважає, що й самої української нації. У 1845 році Шевченко, випускник Петербурзької академії мистецтв, повернувся на батьківщину і влаштувався на роботу в Київську археографічну комісію – він мав їздити Україною й замальовувати історичні пам'ятки. Провівши майже рік у роз'їздах, художник якраз повертався у Київ: на нього чекало весілля товариша і викладання в Київському університеті.[50]

Того весняного дня 1847 року на дніпровській переправі поетове майбутнє видавалося яскравим і безхмарним. Але на протилежному

березі Шевченка чекав крах усіх мрій. На пором зійшов поліцейський. Він мав косе око, і не було ясно, куди саме він дивиться. Згодом пасажири побачили, що він таки знайшов свою жертву. Косоокий страж порядку підійшов до Шевченка і заявив, що його заарештовано. Тільки тоді один з пасажирів упізнав у непоказному молодику найвідомішого українського поета. Він підійшов до Шевченка й запропонував йому викинути саквояж за борт, щоб знищити компрометаційні докази. Шевченко відмовився. Для особистої долі поета це виявилося великою помилкою, але для української літератури – великим благом.[51]

Обшукавши саквояж, поліція знайшла три пістолети, малюнки й папери. Саме папери, а не пістолети найбільше занепокоїли владу. Наступного дня київський генерал-губернатор повідомив у Петербург шефу Третього відділення про арешт Шевченка: «Художник этот при возвращении из Черниговской губ. был задержан вчерашнего числа у въезда в г. Киев и представлен прямо ко мне. Между бумагами его оказалась рукописная книга с малороссийскими собственного его сочинения стихами, из коих многие возмутительного и преступного содержания. Почему как эти, так и все прочие оказавшиеся у Шевченки стихи, равно частную его переписку я почел обязанностию представить в III отделение с. е. и. в. канцелярии». Підозрюваного у супроводі поліцейського офіцера і рядового жандарма відправили у столицю. Справу вважали настільки важливою, що її розслідували у Петербурзі, а не у провінційному Києві.[52]

Знайдені в саквояжі Шевченка папери послужили доказом його вини: поета засудили до десяти років солдатчини. Від кріпацтва це відрізнялося хіба що назвою – нижчі щаблі імперської армії складалися якраз із кріпаків та державних селян. Цар Микола I наказав «Шевченко определить рядовым в Отдельный Оренбургский корпус с правом выслуги, под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать».[53] Ця обставина особливо мучила Шевченка. «Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее

казни нельзя было бы придумать»,[54] – писав він згодом про свій вирок. Суворість покарання пояснювалася кріпацьким походженням Шевченка і нападками на царя й царицю у знайдених при ньому віршах. Особливо промовистим «доказом» вини стала поема Шевченка «Сон»: уві сні автор-герой поеми пролітав над Російською імперією і порівнював придворні розкоші зі злиднями рідної України, яка страждала під владою царів.

На відміну від Рилєєва і декабристів, Шевченко не замишляв убивство імператора, але дуже негативно ставився до імператорської родини, особливо до імператриці Олександри Федорівни, уродженої прусської принцеси Фредеріки Луїзи Шарлотти Вільгельміни. Цар обожнював свою дружину, яка хворіла і здавалася набагато старшою за свої роки. Вона була дуже худою, страждала на нервовий тик і конвульсивно смикала головою. Маркіз де Кюстін, французький аристократ, який відвідав Росію і 1839 року зустрічався з імператрицею, писав, що та «ніколи не відійде від потрясіння, яке пережила в день сходження на престол». Він мав на увазі повстання декабристів, яке відбулося у момент інтронізації Миколи I після смерті його брата Олександра I.[55]

Шевченко не знав межі в нападках на господарів імперії, називав імператрицю «опеньок засушений» і завершував її опис іронічним «Так оце-то та богиня!». Нападки Шевченка на монархію не обмежувалися живими членами правлячої династії. Стріли його сатири летіли і в Петра I з Катериною II, найвідоміших російських правителів минулого століття:

Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,

Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко-тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

Поему було написано в Петербурзі в липні 1844 року. В лютому – березні 1847-го, перед від'їздом у Київ, Шевченко вніс у текст останні правки. Цей твір інкримінували не лише автору, а й друзям Шевченка, які читали і робили копії з попередніх варіантів.[56]

Яку «історію України» читав чи то пак мав на увазі Шевченко? Поема «Сон» майже не лишає сумнівів, що історичні дані і натхнення Шевченко черпав з «Історії русів». Уперше із загадковим рукописом Шевченко ознайомився близько 1840 року. Відтоді в його поезії трапляється багато героїв «Історії русів», зокрема Северин Наливайко і Яків Остряниця як уособлення жертовності і страждань за долю батьківщини. Вплив «Історії русів» на поему «Сон» особливо помітний у згадках про долю наказного гетьмана Павла Полуботка, якого Петро I кинув у Петропавловську фортецю, де той помер у 1724 році. Український історик Микола Маркевич 1825 року писав Кондратію Рилєєву, що дух Полуботка був досі живий серед колишньої гетьманської старшини. Яскравий доказ цьому – «Історія русів». У ній йдеться про те, що Полуботок кинув Петру I звинувачення в порушенні прав і привілеїв козаків та сказав, що його з царем розсудить лише Бог. Гетьман нібито закидав всесильному імператору, що козаки «заставлены рыть линии и каналы и осушать непроходимые болота, утучняя все то телами наших мертвецов, падших целыми тысячами от тяжестей, голода и климатов». Він мав на увазі використання козацьких полків на будівництві нової царської столиці – Санкт-Петербурга.[57]

Тарас Шевченко, переповідаючи сюжет «Історії русів» про розмову царя та наказного гетьмана, вклав в уста Полуботка такі

слова:

О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах. Царю! царю!
І Бог не розлучить
Нас з тобою…[58]

Подібно до Кондратія Рилєєва, Шевченко сприйняв «Історію русів» як маніфест свободи, але знайшов там і те, чого Рилєєв не побачив: заклик до боротьби з гнобителями українського народу – російськими царями й дворянами. Саме в Шевченковому варіанті цей твір захоплював тогочасних читачів і тому перетворився на біблію українського національного руху. Шевченкові вірші надихали сотні, тисячі, а в кінцевому підсумку десятки, якщо не сотні тисяч українців на боротьбу за національні права. Проте чи були резони в Шевченковій інтерпретації «Історії русів»?

Тарас Шевченко – не перший письменник, який пішов слідами Рилєєва і шукав в «Історії русів» історичний матеріал і натхнення. Йому передували його сучасники Олександр Пушкін і Микола Гоголь, чиє прочитання «Історії русів» теж відрізнялося від рилєєвського.

Загадковий рукопис спершу захопив уяву Олександра Пушкіна, найвідомішого російського поета XIX століття та основоположника новітньої російської літератури. «Множество мест в “Истории Малороссии” суть картинны, начертанные кистию великого живописца», – писав він про «Історію русів». У 1836 році Пушкін надрукував великі уривки з цього твору у своєму журналі «Современник». Він сподівався, що невдовзі вийде друком цілий твір. «Как историк, Георгий Кониский еще не оценен по достоинству, ибо счастливый мадригал приносит иногда более славы, нежели создание истинно высокое, редко понятное для записных ценителей ума человеческого и мало доступное для большего числа читателей… Будем надеяться, что и великий историк Малороссии найдет себе наконец столь же достойного издателя». Авторитет Пушкіна в російській літературі уже не підлягав сумніву, тому його оцінка «Історії русів» справила великий вплив на інтелектуалів по всій Російській імперії.[59]

Пушкін народився у дворянській родині, і погляди поета за його коротке життя суттєво еволюціонували. Він закінчив елітарний ліцей для дворянської молоді, але на 1820 рік, коли вийшла перша велика поема Пушкіна «Руслан и Людмила», впав у немилість. При дворі його вважали небезпечним фрондером, і більшу частину 1820-х років Пушкін провів у засланні – спершу на Кавказі, пізніше в південній Україні і Молдавії, а потім у своєму маєтку в Михайловському у Псковській губернії. Саме в Михайловському Пушкін дізнався про повстання декабристів, яке очолювали його друзі, зокрема Кондратій Рилєєв. Спочатку Пушкін думав їхати в столицю, але повернувся з дороги і спалив компрометаційні документи і твори. Дехто вважає, що в цьому вогні згорів і Пушкін-вільнодумець. Наступного року він написав царю прохання про милість із запевненнями у вірності. На початку вересня 1826 року, через кілька місяців після страти декабристів, відбулася зустріч поета з царем. Микола I повернув Пушкіну свободу пересування, але

сказав поету, що віднині сам буде його особистим цензором. Пушкін погодився.[60]

Момент, у якому Пушкін післядекабристського зразка і російський цар цілковито сходилися, – їхня відданість імперії. Після польського повстання 1830 року Пушкін став палким захисником російської влади у західних землях, здобутих Катериною II кілька десятиліть тому. Колишній поборник свободи і ліберальних цінностей написав кілька віршів, у яких ганив Захід за підтримку польських бунтівників. Найвідоміший з цих віршів під назвою «Клеветникам России» було написано 1831 року і задумано як відповідь промовам у французькому парламенті на підтримку польської справи. Ще один вірш, «Бородинская годовщина», було написано з нагоди захоплення росіянами в серпні 1831-го Праги, передмістя бунтівливої Варшави.

Пушкін непокоївся майбутнім російських володінь на Заході – не тільки Польщі, а й українських земель, приєднаних до Московії за часів Богдана Хмельницького: «Куда отдвинем строй твердынь? / За Буг, до Ворсклы, до Лимана? / За кем останется Волынь? / За кем наследие Богдана?» – писав він у вірші на річницю Бородинської битви.[61]

У розпал польського повстання Пушкін вирішив написати історію козацької України, чи то пак Малоросії, як тоді її називали. На думку Бориса Модзалевського, одного з найавторитетніших пушкіністів, у періодизації української історії поет орієнтувався не на твори Миколи Карамзіна і не на тритомну «Историю Малой России» Дмитра Бантиша-Каменського, а саме на «Історію русів». Пушкін накреслив план праці російською мовою, але текст почав писати французькою, очевидно, думаючи про західну публіку. У липні 1831 року він подав свій план на розгляд графу Олександру Бенкендорфу, начальнику Третього відділення, який виконував за Миколу I роль особистого цензора Пушкіна. Запроектована історія задумувалася як державна акція у відповідь Заходу і польським претензіям на Україну. Невдовзі польське повстання було придушено, і проект написання історії втратив злободенність. Судячи з проекту історії і

пізніших публікацій Пушкіна, поет вважав автора «Історії русів» палким поборником Російської імперії. У його розумінні цей твір був не просто цікавим історичним трактатом, а й вироком Польщі і католицькій церкві за гноблення «російського» люду в недалекому минулому. Цей вирок виправдовував придушення польського повстання.[62]

Пушкін уперше ознайомився з «Історією русів» 1829 року, невдовзі після виходу поеми «Полтава». Цей твір, присвячений перемозі Петра над Карлом XII і козаками-мазепинцями в 1709 році, часто вважають відповіддю Пушкіна Байрону, який, на думку Пушкіна, ідеалізував «изменника» Мазепу. У поемі Байрона «Mazeppa» (1818) йшлося про любовну історію майбутнього гетьмана, яка перетворила його на літературний символ нової епохи романтизму. Кондратій Рилєєв у поемі «Войнаровский» ставився до Мазепи з погано прихованою симпатією, але Пушкін вирішив дати інший, набагато критичніший портрет козацького гетьмана. У передмові до «Полтави», написаній у січні 1829 року, Пушкін стверджував: «Мазепа есть одно из самых замечательных лиц той эпохи. Некоторые писатели хотели сделать из него героя свободы, нового Богдана Хмельницкого. История представляет его честолюбцем, закоренелым в коварстве и злодеяниях, клеветником Самойловича, своего благодетеля, губителем отца несчастной своей любовницы, изменником Петра перед его победою, предателем Карла после его поражения: память его, преданная церковию анафеме, не может избегнуть и проклятия человечества».[63]

Відгуки на «Полтаву» були різні. Одні критики закидали Пушкіну відхід від байронівського образу Мазепи, інші – історичну недостовірність. Але один рецензент поручився за достовірність зображених Пушкіним подій. Михайло Максимович, професор ботаніки Московського, а згодом ректор Київського університету невдовзі надрукував статтю «О поэме Пушкина “Полтава” в историческом отношении». Він захищав пушкінську інтерпретацію виступу Мазепи проти Петра – мовляв, діями гетьмана керувала

особиста образа, – зазначаючи, що «так говорит и история». Максимович мав на увазі «Історію русів», у якій знайшов підтвердження версії Пушкіна, що Мазепа повстав проти царя на знак помсти за приниження на одному банкеті, коли цар схопив його за вуса.[64]

На 1831 рік Пушкін уже сам покликався на «Історію русів», захищаючи своє бачення епізоду з вусами. У статті «Опровержение на критики» з приводу поеми «Полтава» Пушкін писав: «Мазепа действует в моей поэме точь-в-точь как и в истории, а речи его объясняют его исторический характер. – Заметили мне, что Мазепа слишком у меня злопамятен, что малороссийский гетман не студент и за пощечину или за дергание усов мстить не захочет. Опять история, опроверженная литературной критикой, – опять *хоть знаю, да не верю!* Мазепа, воспитанный в Европе в то время как понятия о дворянской чести были на высшей степени силы, Мазепа мог помнить долго обиду московского царя и отомстить ему при случае. В этой черте весь его характер, скрытый, жестокой, постоянный. Дернуть ляха или казака за усы всё равно было, что схватить россиянина за бороду. Хмельницкий за все обиды, претерпенные им, помнится, от Чаплицкого, получил в возмездие, по приговору Речи Посполитой, остриженный ус своего неприятеля (см. Летопись Кониского)».[65]

У першому номері журналу «Современник», що його заснував Пушкін, сподіваючись покращити свою фінансову ситуацію, поет у межах рецензії на нещодавно видану збірку творів Георгія Кониського подав два уривки з «Історії русів». «Історію русів» повсюдно називали «Історією Кониського» задовго до Пушкіна, але саме він першим письмово атрибутував її авторство могильовському архієпископу. «Георгий написал ее с целию государственною, – стверджував Пушкін. – Когда императрица Екатерина учредила Комиссию о составлении нового уложения, тогда депутат малороссийского шляхетства, Андрей Григорьевич Полетика,

обратился к Георгию как к человеку, сведущему в старинных правах и постановлениях сего края.

Кониский, справедливо полагая, что одна только история народа может объяснить истинные требования оного, принялся за свой важный труд и совершил его с удивительным успехом. Он сочетал поэтическую свежесть летописи с критикой, необходимой в истории». Пушкін виправдовував неточності в «Історії русів», підкреслюючи патріотизм і сильні антикатолицькі настрої Конисього. «Смелый и добросовестный в своих показаниях, Кониский не чужд некоторого невольного пристрастия, – писав Пушкін. – Ненависть к изуверству католическому и угнетениям, коим он сам так деятельно противился, отзывается в красноречивых его повествованиях. Любовь к родине часто увлекает его за пределы строгой справедливости».[66]

Пушкін вважав Конисього своїм попередником – російським патріотом і ревним поборником православ'я, який написав свою історію задля блага Російської імперії. Готуючи уривки до друку, Пушкін замінив усі згадки про руський народ і руську церкву «російським» народом і «російською» церквою. Після польського повстання імперський уряд розпочав широку кампанію русифікації західних областей імперії, заборонив уніатську церкву і вороже поставився до поляків і євреїв. Два уривки «Історії русів», дібрані Пушкіним для публікації, мали дуже сильні антипольські, антикатолицькі й антиєврейські обертони. У першому йшлося про запровадження церковної унії на Берестейському соборі в 1596 році, у другому – про страту польською владою Якова Остряниці та інших ватажків козацького повстання 1638–1639 років в Україні. Головною мішенню Пушкіна були поляки.

В одному з уривків був такий пасаж: «Во все правительственные и судебные уряды малороссийские посланы поляки с многочисленными штатами; города заняты польскими гарнизонами, а другие селения их же войсками; им дана власть всё то делать народу русскому, что сами захотят и придумают, а они исполняли сей

наказ с лихвою, и что только замыслить может своевольное, надменное и пьяное человечество, делали то над несчастным народом русским без угрызения совести; грабительства, насилие женщин и самых детей, побои, мучительства и убийства превзошли меру самых непросвещенных варваров».[67]

Якщо для Рилєєва козаки з «Історії русів» були попередниками у боротьбі з самодержавством, то для Пушкіна, який писав після поразки декабристів, вони були спільниками у справі зміцнення імперської влади на західних кордонах, борцями з католицизмом та іноземним гнобленням, втіленням справжнього російського і православного духу. Козацький міф увійшов у російську літературу в 1820-х роках при посередництві «Історії русів». Спершу він звучав як заклик проти самодержавства на підтримку конституційного республіканського ладу і ліберальних цінностей, але з часом перетворився на інструмент зміцнення самодержавства, боротьби з республіканством й утвердження імперської програми на прикордонні. Але на цьому еволюція козацького міфу не закінчилася.

Інтерес Пушкіна до «Історії русів» підхопив його молодший колега Микола Гоголь – він сформулював свій варіант козацького міфу. Як і Пушкін з Рилєєвим, Гоголь знайшов в «Історії русів» джерело натхнення та невичерпне джерело історичних епізодів і образів. Микола Гоголь народився 1809 року на Полтавщині у дворянській родині з глибоким козацьким корінням. У 1821-му у дванадцятирічного хлопчика відправили вчитися в Ніжинський ліцей князя Безбородька, перший світський заклад вищої освіти в колишньому Гетьманаті. Його заснував князь Ілля Безбородько в пам'ять про свого брата, канцлера Російської імперії князя Олександра Безбородька (і почасти на успадковані від нього гроші). Провівши в ліцеї вісім років, 19-літній Гоголь пішов слідами братів Безбородьків і поїхав підкоряти Петербург. Але Гоголя цікавила не імперська служба, а літературна слава.

Молодий Гоголь побачив, що в столиці жваво цікавляться Україною і всім українським, особливо у світлі польського повстання 1830 року. Освічена російська публіка вважала Київ і Україну частиною російської спадщини, яку слід захищати від бунтівливих поляків. У російській уяві Україна поставала романтичною утопією, землею епічних героїв, які ведуть смертельну боротьбу з ворогами Росії. Гоголь вдало скористався інтересом до козацької та української тематики.[68]

Навесні 1829 року Гоголь почав цикл українських оповідань, оснований на фольклорних джерелах, які йому постачала мати. Через два роки вони вийдуть під назвою «Вечера на хуторе близ Диканьки» і прославлять автора по всій імперії. У 1830 році Гоголь працював над історичною повістю «Гетьман». Головним героєм цієї повісті був персонаж «Історії русів» гетьман Остряниця. Автор «Історії русів» зробив з козацького ватажка Якова Острянина гетьмана Степана Остряницю, у Гоголя він став Тарасом Остряницею. Повість починається епізодом, у якому видно явний слід «Історії русів»: єврей і поляк збираються покарати старого козака за несплату податку, але його виручає Остряниця. Він рятує єврея від народного гніву і відриває вуса приниженому польському шляхтичу – на схожий епізод «Історії русів» покликався Пушкін, захищаючи «Полтаву».[69]

Повість «Гетьман» Гоголь так і не дописав. Вважається, що він переключився на «Тараса Бульбу». Нова повість Гоголя була тісно пов'язана з незавершеною попередньою, і найголовнішим історичним джерелом письменника лишалася «Історія русів». Гоголь закінчив «Тараса Бульбу» в 1834-му, а наступного року повість опублікували. 1842-го він переробив текст, додав кілька нових сцен, але головну лінію не змінив. Центральні персонажі повісті – козацький полковник Тарас Бульба і два його сини, Остап та Андрій. Дія розгортається на тлі козацького повстання 1637–1638 року на чолі з гетьманом Остряницею. Кульмінація повісті – страта поляками полоненого Остапа, старшого сина Тараса Бульби. Покоління читачів

гоголівського шедевру і глядачів шести його екранізацій (перша вийшла ще 1909 року) зворушено тамували подих у сцені страти: батько дивиться на страждання сина, а син кличе батька, не знаючи, що той у натовпі.

> «Остап выносил терзания и пытки, как исполин. Ни крика, ни стону не было слышно даже тогда, когда стали перебивать ему на руках и ногах кости, когда ужасный хряск их послышался среди мертвой толпы отдаленными зрителями, когда панянки отворотили глаза свои, – ничто, похожее на стон, не вырвалось из уст его, не дрогнулось лицо его. Тарас стоял в толпе, потупив голову и в то же время гордо приподняв очи, и одобрительно только говорил: “Добре, сынку, добре!”
>
> Но когда подвели его к последним смертным мукам, – казалось, как будто стала подаваться его сила. И повел он очами вокруг себя: Боже, все неведомые, все чужие лица! Хоть бы кто-нибудь из близких присутствовал при его смерти! Он не хотел бы слышать рыданий и сокрушения слабой матери или безумных воплей супруги, исторгающей волосы и биющей себя в белые груди; хотел бы он теперь увидеть твердого мужа, который бы разумным словом освежил его и утешил при кончине. И упал он силою и воскликнул в душевной немощи:
>
> – Батько! где ты! Слышишь ли ты?
>
> – Слышу! – раздалось среди всеобщей тишины, и весь миллион народа в одно время вздрогнул».[70]

У цій сцені і в наступному епізоді, де Гоголь описує помсту Тараса і перемогу над польською армією Миколая Потоцького, автора надихала «Історія русів». Гоголя явно вразив епізод страти Остряниці, що його Пушкін згодом опублікував у «Современнике»: «Место казни наполнено было народом, войском и палачами, с их орудиями. Гетман Остряница, обозный генеральный Сурмило, и полковники: Недрыгайло, Боюн и Рындич были колесованы, и им,

переломавши поминутно руки и ноги, тянули из них по колесу жилы, пока они скончались». І в «Історії русів», і в «Тарасі Бульбі» страта відбувалася у Варшаві. Гоголь також запозичив з «Історії русів» епізод про те, як Остряницю стратили, спаливши живцем у «мідному бику».[71]

Завдяки «Тарасу Бульбі» вигадана сцена страти козацьких ватажків у Варшаві міцно закріпилася в історичній уяві читачів і шанувальників Гоголя. Режисер останньої російської екранізації «Тараса Бульби» (2009) Володимир Бортко був переконаний, що повість основано на справжніх подіях. Він побачив у ній руський патріотизм, точніше заклик до російсько-української єдності. В основу сценарію Бортка лягло друге (1842) видання повісті, у якому письменник, почасти під впливом змін у своїх поглядах на українську історію, а почасти через ідеологічні догми того часу, зобразив Тараса Бульбу не лише патріотом руської землі, а й симпатиком російського царя. Бортко не проводив різниці між Руссю і Росією, і українські козаки перетворилися у нього на російських патріотів, відданих російській монархії.

Таке прочитання Гоголя викликало хвилю протестів в Україні, але російський режисер, колишній киянин, відповідав, що він просто дотримувався букви Гоголя та використовував його мову і набір понять.[72]

Якщо Бортко тримався Гоголя, то Гоголь – «Історії русів». На позначення козаків вони вживали однакові слова – *руси, русь* або *русский,* але вкладали в них різний смисл. У Бортка козаки – це частина російської нації. Для автора «Історії русів» і Гоголя козаки становили здебільшого окремий народ. 1834 року Гоголь оголосив про план написати історію Малоросії: «До сих пор у нас еще не было полной, удовлетворительной истории Малороссии и народа, действовавшего в продолжение почти четырех веков независимо от России». Він цікавився, «как образовался в ней этот воинственный народ, козаки, означенный совершенною оригинальностью характера и подвигов». Водночас Гоголь вважав Малоросію

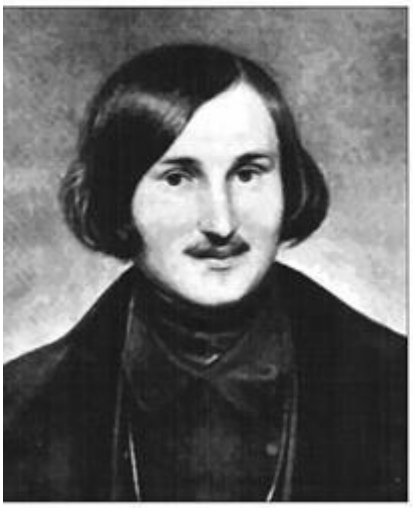
частиною «Росії» та час від часу вживав терміни «Росія» і «Великоросія» синонімічно. Тому твори Гоголя відкриті для різних інтерпретацій, коли постає питання, який саме смисл він вкладав у поняття «російський».[73]

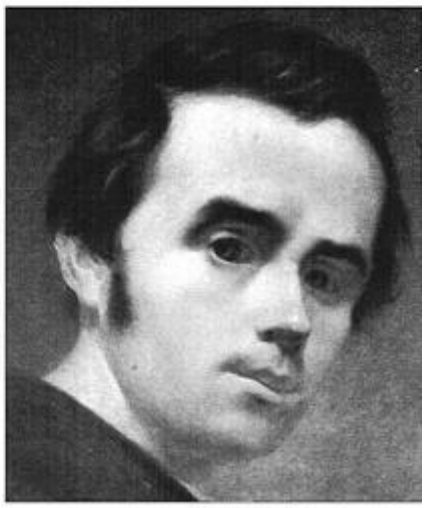
5. Кондратій Рилєєв

6. Олександр Пушкін

7. Микола Гоголь

8. Тарас Шевченко

Тарас Шевченко вважав, що в героїзмі і самопожертві гоголівських козаків проявилася їхня любов до рідної України, а не до Російської імперії чи російського народу. В адресованому Гоголю вірші (1840) Шевченко бачить за готовністю Тараса Бульби вбити свого сина Андрія, який перейшов на бік поляків, саме український патріотизм.

Поет писав з жалем про начебто втрачені традиці Бульбиного патріотизму:

Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни.
Не заріже – викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві.[74]

Україноцентричне прочитання «Історії русів» відособило Шевченка не лише від Рилєєва і Пушкіна, а й від Гоголя. Звісно, крім Шевченка, в такий спосіб «Історію русів» читали й інші українські інтелектуали. Загадковий рукопис вплинув на ціле коло Шевченкових друзів, багатьох з яких теж заарештували навесні 1847 року.

Поліція виявила, що Шевченко та його друзі створили нелегальну організацію – Кирило-Мефодіївське братство. Своєю метою вони проголосили національне відродження і створення федерації слов'янських народів, центральну роль у якій відводили Україні. Програма братства називалася «Книги буття українського народу», на її історичних пунктах позначилася частково й «Історія русів». У програмі йшлося про те, що Україна об'єдналася з Польщею, а потім з Росією як рівна з рівними, гетьмани – це християнські лицарі, а козацька виборна традиція – ядро української ідентичності: «І Україна, поєднавшись с Польшею як сестра з сестрою, як одно плем'я слов'янське також с другим людом слов'янського братства; вони не

сотворили ні царя, ні пана, а сотворили братство – козацтво, куди кожний приставав, був би він пан чи невольник, аби християнин».[75]

«Книги буття» написав Микола Костомаров (1817–1885), професор російської історії в Київському університеті і головний ідеолог братства. Саме на його весілля не доїхав у квітні 1847 року заарештований Шевченко. Костомарова заарештували за кілька днів до того. Він був сином російського дворянина і українки-кріпачки з Острогожчини, тих самих країв, які зародили в Рилєєва інтерес до України. Костомаров закінчив Харківський університет і в 1846-му обійняв кафедру в Київському університеті, наступного року він з товаришами заснував Кирило-Мефодіївське братство. На той момент він уже був знайомий з «Історією русів», цей трактат ще наприкінці 1830-х років вплинув на політичні погляди та історичні твори Костомарова, зокрема на його біографію Богдана Хмельницького, яка вперше вийшла в 1857-му.

«Історія русів» справила вплив і на погляди іншого братчика, Пантелеймона Куліша (1819–1897). Він народився в сім'ї дрібної шляхти на Чернігівщині і став одним з найвпливовіших українських письменників і фольклористів XIX століття. На початку 1840-х років не було більшого шанувальника «Історії русів» і палкішого пропагандиста пов'язаного з нею козацького міфу, ніж Пантелеймон Куліш. У 1843 році він опублікував два твори, на яких великою мірою позначилася «Історія русів», – російськомовну повість «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» і популярну історичну поему українською «Од початку Вкраїни до батька Хмельницького».[76]

Тридцяті – сорокові роки XIX століття – апогей впливу «Історії русів». Її персонажі, справжні й вигадані, траплялися не лише на сторінках творів Рилєєва, Пушкіна, Гоголя, Шевченка і Куліша, а й у багатотомних виданнях з історії України. Вона послужила одним із джерел другого видання «Истории Малой России» (1830) Дмитра Бантиша-Каменського і стала основним джерелом для п'ятитомної

«Истории Малороссии» Миколи Маркевича, яка вийшла друком у 1842–1843 роках.

Таємничим трактатом захоплювалися не тільки історики й письменники, а й українське дворянство, зазвичай далеке від інтелектуальних занять. Німецький мандрівник Йоган Коль побував у Наддніпрянщині наприкінці 1830-х років і писав, що «історія Конисього» (прізвище архієпископа він писав «Каневський») надзвичайно популярна у місцевого дворянства, а в деяких місцевостях свій примірник є в кожному маєтку.[77]

Існував чималий суспільний запит на публікацію «Історії русів», але плани шанувальників цього твору, зокрема «першовідкривача» рукопису Олександра фон Брігена, опублікувати його так і не здійснилися. Перші уривки з'явилися друком 1834 року в альманасі «Запорожская старина», що його видавав гурток харківських романтиків. Чільною фігурою цього гуртка був Ізмаїл Срезневський (1812–1880), автор багатьох літературних містифікацій, зокрема на «Історію русів». Уже згадувалося, що нову порцію уривків опублікував 1836 року Олександр Пушкін. Існували й інші плани надрукувати повний текст, але до справи не дійшло. Йоган Коль пов'язував це з вільнодумним характером «Історії русів» і мав рацію. Твір 1846 року опублікувало Імператорське товариство історії і старожитностей російських при Московському університеті, яке не підлягало звичайній цензурі.[78]

Публікацію організував учений секретар товариства Осип Бодянський (1808–1877). Він народився в Україні, закінчив Московський університет і в ньому ж став професором слов'янської філології. Бодянський приятелював з Гоголем і Шевченком, цікавився українською історією й надрукував багато джерел з історії своєї батьківщини. Готуючи публікацію, Бодянський зібрав кілька списків «Історії русів» і писав у передмові: «Имея несколько списков этой истории, я выбрал лучший из них, подвел к нему из прочих разнословия, и потом предложил Императорскому обществу истории и древностей российских издать его в свет, что и исполняется ныне».

[79] Про цензуру через багато років Бодянський згадував: «Не скрою и того тайного побуждения начать издание малороссийских летописных и других памятников именно сим сочинением, по коему рассчитывалось на следующее: издание печатью “Истории Русов”, чего напрасно добивались Устрялов, Пушкин, Гоголь, быть может, удастся Обществу, пользовавшемуся тогда собственной цензурой, особливо на первых порах его издательской деятельности».[80]

Бодянський зробив те, що не вдалося іншим. Цензура не втручалася, і «Історія русів» на втіху українським патріотам потрапила на полиці книгарень. 1846-й – останній, напевно, рік, коли можна було опублікувати такого роду рукопис. Після арешту кирило-мефодіївців у 1847-му влада пильнувала будь-які натяки на малоросійський сепаратизм. А через два роки в параноїдальній атмосфері, яку створила революція 1848-го, журнал товариства історії і старожитностей закрила цензура за публікацію російського перекладу книжки Джилса Флетчера «О государстве русском». У нотатках британського дипломата XVI століття про поїздку в Московію імператор Микола I побачив випади проти Росії, російських монархів і православної церкви. Бодянського усунули з посади і перевели в Казанський університет. Опублікована «Історія русів» невдовзі стала раритетом, багато хто вважав, що її заборонено. Михайло Максимович, шанувальник і дослідник «Історії русів», який ознайомив з нею Пушкіна, писав Бодянському в 1857 році: «А чи знаєте, що в Києві продається вона по 10 і 12 карб. сріблом, і по Україні йде чутка, буцім то вона це заборонена книга!..».[81]

Тарас Шевченко як ніхто щедро скористався публікацією «Історії русів». Відбуваючи солдатчину, він написав Осипу Бодянському з каспійських степів з проханням надіслати примірник журналу. Бодянський надіслав, і восени 1854 року Шевченко з радістю дякував: «Спасибі тобі ще раз за літописи, я їх уже напам’ять читаю. Оживає моя мала душа, читаючи їх! Спасибі тобі!».[82] Попри царську

заборону, Шевченко писав і малював, і тепер він працював над повістю «Близнецы». Головний герой твору, дворянин козацького походження на ім'я Никифор Федорович Сокира, був великим шанувальником «Історії русів».

Шевченко писав, що на його почуття найбільше вплинули описи кривд, заподіяних Україні численними ворогами. «Никифор Федорович несколько раз прочитывал ее, – писав Шевченко про "Історію русів", – но до самого конца ни разу. Всё, всё: мерзости все, бесчеловечия польские, шведскую войну, Биронового брата, который у стародубских матерей отнимал детей грудных и давал им щенят кормить грудью для своей псарни, – и это прочитывал, но как дойдет до голштинского полковника Крыжановского, плюнет и закроет книгу, и еще раз плюнет».[83]

На відміну від Шевченка, який і в каспійському засланні зберігав вірність ідеалам юності, мало хто з його київських друзів по Кирило-Мефодіївському братству продовжував захоплюватися «Історією русів» у 1850-х роках. Публікація Бодянського удоступнила текст не лише українським патріотам, а й усім науковцям імперії, і багато хто висловлював сумніви в надійності цього історичного джерела. Пантелеймон Куліш, колишній палкий шанувальник «Історії русів», перейшов у табір скептиків. Через два роки по тому, як Шевченко закінчив «Близнецов», Куліш писав про особливості «Історії русів»: «З Кониського зняли святу мантію історика. Він показався по-перше фанатиком-істориком України, що з любови до неї не щадив усупереч правді ні Польщі, ні московської держави, – по-друге незвичайно талановитою людиною, поетом літописних оповідань і вірним малярем подій тільки в тих випадках, коли в нього не було загаданої собі наперед думки».[84]

За переоцінкою твору Кониського стояло не тільки незадоволення Куліша якістю його історичних даних. Куліш з Миколою Костомаровим усвідомили, що рукопис, яким вони колись захоплювалися, дуже далекий від їхніх ідеалів народництва і загальної рівності. Як політичні мислителі і літератори, Куліш з

Костомаровим відводили першорядну роль народним масам і протиставляли їм шляхтичів-консерваторів.

Для автора «Історії русів» народні маси, навпаки, були рабами варварських звичаїв і забобонів. Що єднало автора «Історії русів» та колишніх кирило-мефодіївців, так це захоплення козацькою історією і глибокий патріотизм. Коли Куліш з Костомаровим усвідомили, що «Історія русів» суголосна лише національному елементу їхнього світогляду, чари цього тексту минули.

Останнім могіканином старих поглядів лишався Тарас Шевченко. Завдяки колосальній популярності творів поета саме його інтерпретація «Історії русів» перемогла в кінцевому підсумку. Поезія Шевченка стала рушійною силою перетворення козацького міфу, натхненого й пропагованого «Історією русів», з російського на переважно український літературний і культурний феномен. Шевченкові твори з'явилися в момент, коли перше покоління українських національних будителів підхопило в Рилєєва й Пушкіна захоплення «Історією русів», але побачило в ньому не загальний заклик до політичних свобод чи вираження російської імперської ідентичності, а предтечу української національної ідентичності. Коли ці будителі розчарувалися в історичній і політичній надійності «Історії русів», було вже запізно. «Історія русів» стала невіддільною від козацького міфу, що його ці будителі так вдало поклали у фундамент модерної української нації.

Частина друга. По холодному сліду

Розділ 4. Серце дворянина

Сьомого травня 1861 року під церкву Різдва на Подолі почали сходитися люди – поступово зібрався велелюдний натовп у кілька тисяч осіб. Здебільшого це були студенти Київського університету й місцевих гімназій. Усі вони прийшли попрощатися з Тарасом Шевченком, який помер два місяці тому в Петербурзі. Київ був лише зупинкою на довгому шляху траурної процесії зі столиці імперії в містечко Канів, де на дніпровському пагорбі поховають колишнього кріпака, а тепер національного поета Шевченка. Труну з його прахом перевезли поїздом у Москву, а звідти кіньми в Київ. З Києва у Канів труну повезуть Дніпром. У всіх великих містах, через які проходила процесія, активісти місцевих українських організацій проводили церковні служби й церемонії прощання, у яких візьмуть участь тисячі людей.

Похоронна процесія поставила імперську владу перед дилемою. Начальство не втручалося у хід подій на території Росії (в Орлі, наприклад, у церемонії прощання з поетом взяли участь не лише духовні особи, місцева інтелігенція та учні шкіл, а й військовий оркестр), але в Україні ситуація загрожувала вийти з-під контролю. Боячись, що прощання з поетом перетвориться на велику маніфестацію й україномфіли виступатимуть з підривними промовами, київський генерал-губернатор заборонив траурну ходу в центрі міста. Кияни зустріли процесію на лівому березі Дніпра, випрягли коней і самі покотили труну з прахом поета на пором і в церкву на Подолі. Генерал-губернатор заборонив промови в церкві, але не міг нічого вдіяти з молодими людьми, які зверталися до кількатисячної процесії дорогою з церкви на берег, де чекав корабель.[85]

Одну з найяскравіших промов виголосив студент Київського університету на ім'я Михайло Драгоманов. Він побачив, що якась дівчина поклала в церкві на труну Шевченка терновий вінок, забіг

уперед процесії, змостив із кількох цеглин імпровізовану кафедру і звернувся до натовпу. Драгоманов сказав, що «кождий, хто йде служити народу, тим самим надіва на себе терновий вінець», і під кінець бажав, «щоб наші громадяни наперед дійсно шанували своїх великих людей та не давали їх на муки, поки вони живі». Ці слова справили сильне враження, і Драгоманова з кількома іншими промовцями згодом попросили підготувати текст для публікації. Цей жест був для молодого Драгоманова визнанням – доти україно філи, послідовники Шевченка, вважали його «космополітом». Коли Драгоманов несподівано з'явився в церкві, один чоловік сказав: «Ти чого сюди зайшов? Тут тобі не місце!» Усі знали, що він не поділяє антипольських настроїв україно філів та ідеалізованих поглядів на селянство.[86]

Михайло Драгоманов лишився в церкві. Наступне десятиліття зробило його одним із лідерів українського національного руху в Російській імперії і найвидатнішим політичним мислителем українства. Драгоманов народився 1841 року в родині зі старшинським корінням. Він закінчив Київський університет та обійняв згодом посаду професора стародавньої історії. 1875 року його усунули з посади за активну участь в українському русі. Драгоманов емігрував у Західну Європу та оселився в Женеві. Там він заснував перший український політичний журнал і заклав основи українського соціалістичного руху. Через свої публікації й особисті зв'язки Драгоманов долучився також до формування українського руху в австрійській Галичині та вплинув на покоління українських активістів в обох імперіях. Усе життя Драгоманов захоплювався Шевченком. Він був дуже уважним читачем його творів і вважав, що Шевченкова історична візія виростає з «Історії русів».[87]

Перший екскурс Драгоманова в історіографію загадкової пам'ятки припав на часи, коли в дискусіях про суть і значення «Історії русів» почало домінувати питання авторства. Чи справді її автором був архієпископ Кониський, як вважали Рилєєв, Пушкін, Гоголь, Шевченко та багато інших дослідників та читачів? А як не він, то хто?

Активні пошуки автора «Історії русів» почалися ще в 1860-х роках і тривали впродовж усього XX століття. Один за одним з'являлися нові претенденти на авторство, кожне наступне покоління учених заперечувало ці кандидатури і пропонувало свіжі варіанти.

Авторство «Історії русів» становило для Драгоманова не просто академічний інтерес, він пов'язував його з ширшими питаннями, зокрема з ідеологічними витоками загадкового тексту. З'ясування особи автора мало виразний політичний вимір, зважаючи на те, наскільки Драгоманов пов'язував «Історію русів» з творами Тараса Шевченка. Драгоманов не знав, хто написав цей текст, але був упевнений, що знає, хто його не міг написати. Вперше на цю тему він висловився у рецензії на книжку Івана Прижова «Малороссия (Южная Россия) в истории ее литературы с XI по XVIII век», надрукованій 1870 року в російському ліберальному журналі «Вестник Европы». Драгоманов писав, що Прижов «напрасно отдает последнему произведению первенство в южнорусской историографии, а во-вторых, что он напрасно оспаривает мнение г. Максимовича, ныне признанное всеми, что "История русов" писана не Конисским». Для цього твердження у Драгоманова були поважні причини. Його скепсис стосовно авторства Конiського спирався на консенсус, який виник між дослідниками в 1850 – 1860-х роках.[88]

Першим на вади «Історії русів» як історичного джерела вказав найбільший на той час авторитет російської історіографії Сергій Соловйов, професор Московського університету і автор багатотомної «Истории России». У 1848–1849 роках він опублікував кількома порціями розлогу статтю «Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу». Там він порівняв фрагменти «Історії русів» про ранню історію козацтва з іншими джерелами і назвав повідомлення анонімного автора «баснями». Інформація Конiського, що козацький гетьман XVI століття Дмитро Вишневецький допомагав московській армії в обороні Астрахані від турків 1577 року, не підтверджується російськими джерелами, доводив Соловйов, а повідомлення, що на Берестейській унії 1596

року був присутній єпископ чернігівський, безпідставне, адже Чернігів тоді належав Московії, а не Речі Посполитій.[89]

Викриття Соловйова шокували шанувальників «Історії русів», але для уважних дослідників сюрпризом не стали. Дмитро Бантиш-Каменський дуже вибірково використовував дані «Історії русів», коли, готуючи до публікації друге видання «Истории Малой России» (1830), вперше ознайомився з цим текстом. У 1834 році Ізмаїл Срезневський, перший публікатор уривків з «Історії русів», також назвав її повідомлення «баснями». Срезневський, сам автор літературних містифікацій, знав, про що говорить. Пантелеймон Куліш сумнівався в надійності трактату щонайменше з 1846 року, коли скаржився московському історику і філологу Михайлу Погодіну на рішення Бодянського опублікувати його: «Не розумію тільки, чому друкування історичних українських джерел почато від літопису Конисього, коли маємо джерела в строгішому смислі слова, себто історичні твори». Потенційні проблеми з авторством Конисього були очевидні вже для Олександра Пушкіна. 1836 року він звернув увагу на численні й детальні батальні сцени в рукописі, нібито написаному архієпископом. Він пояснював цю суперечність шляхетним походженням Конисього: «Видно, что сердце дворянина еще бьется в нем под иноческою рясою». Пушкінська ремарка виявилася пророчою, але в той час ніхто детальніше не цікавився питанням авторства.[90]

Достовірність повідомлень «Історії русів» викликала підозри ще з 1849 року, але перші сумніви в авторстві виникли тільки через п'ятнадцять років. Публікуючи 1846 року «Історію русів» під іменем Георгія Конисього, Бодянський спирався на усталену традицію, адже саме архієпископ фігурував на титульних сторінках списків, датованих початком XIX століття. Однак титульні сторінки суперечили передмові, з якої випливало, що Конисьий був щонайбільше редактором цього тексту. Бодянського одноосібне авторство Конисього цілком влаштовувало, адже він мусив пройти з рукописом через вузькі ворота царської цензури, а ім'я

могильовського архієпископа було одним із небагатьох його козирів. Першим відкрито засумнівався в ролі Конисього у створенні «Історії русів» Михайло Максимович, один із ранніх шанувальників цієї пам'ятки. Саме він ознайомив з нею Пушкіна. У листах 1865 року до Михайла Юзефовича, голови Київської археографічної комісії, який виступав за обмеження сфери вжитку української мови в Російській імперії, Максимович висловлював скепсис, що Конисьий справді був автором «Історії русів». Він вважав, що людина типу Конисього, добре обізнана з історією православної церкви і правових норм у Речі Посполитій, не припустилася б стількох фактичних помилок і непорозумінь.

«Достопамятный муж, – писав Максимович про Конисього, – знаком был хорошо с старинными актами, относящимися к истории церкви в Западной России, и обладал большою начитанностью польских исторических писателей: о том свидетельствуют нам его книга "Prawa i wolności", изданная 1767 года в Варшаве, и небольшое сочинение его об [Берестейской] унии, изданное в *Чтениях*».[91] Куди подівся історичний і фактичний багаж Конисього, людини у цій сфері відомої і авторитетної? Його ерудиція не могла не проявитися в історії, яку він нібито написав, попри всю її тенденційність і дух. «Історія русів» не виказує обізнаності ні з тогочасними документами, ні з роботами польських істориків, ні з найважливішими малоросійськими літописами: усе взято зі вторинних джерел, якщо не з чуток, і обіграно відповідно до авторських уподобань, без огляду на достовірність історичних фактів. Максимович вважав, що все це містифікація: «Мне сдается, что история руссов сочинена неизвестным для нас автором, укрывшим свое имя под двумя малороссийскими именитостями [Георгій Конисьий і Григорій Полетика], дабы сказать в предисловии, что прошедшая через эти "отличные умы история" – "кажется быть достоверною"!».[92]

Ненадійність «Історії русів» як історичного джерела змусила Максимовича засумніватися в авторстві Конисього, але він і далі

вважав, що цей літературний артефакт має важливе культурне значення. Історичні факти перекручено саме тому, що це передусім літературний твір, доводив Максимович. Він писав Юзефовичу: «В этой знаменитой истории, весьма замечательной со стороны художественной, малороссийская козаччина XVI и XVII века представлена с тою же поэтически-своевольною перестройкою исторической действительности, с какою и Гоголь в своем *Тарасе Бульбе,* и Шевченко в своих *Гайдамаках,* изображали избранные ими эпохи. О дознании и соблюдении исторического *факта* у всех троих не было и заботы!».[93] Максимович високо цінував «Історію русів» яко літературний твір і йшов услід за Пушкіним, на якого прямо покликався, питаючи Юзефовича: «Не напрасно ли помыкается его [автора] имя, за недостатки ее [“Історії русів”] со стороны фактической, и превозносится, за ее достоинства со стороны художественной, за которые сам Пушкин назвал Кониского – *великим живописцем*?».[94]

Коли 1870 року Михайло Драгоманов узявся захищати позицію Максимовича від закидів Прижова, мало хто в науковій спільноті вірив в авторство Кониського. Прижов тут був радше винятком. Але Драгоманов не обмежився захистом Максимовича чи критикою «Історії русів» як історичного джерела. Він фактично запровадив новий підхід у вивченні вже дискредитованої історичної пам’ятки. Якщо Максимович цінував «Історію русів» за літературний стиль, то Драгоманов розглядав її як пам’ятку політичної думки і захоплювався політичним спрямуванням «Історії русів». Він писав: «На это произведение надо смотреть как на памфлет в пользу прав и вольностей русов, т. е. малороссиян, памфлет, местами чрезвычайно едкий и даже художественный (напр., там, где он изображает насилия, производимые солдатами, по словам которых, “куры, гуси, девки, молодицы, все наше, по праву воина и по приказу его благородия”), а не как на внешне фактическую историю, тогда он составит незаменимый памятник состояния просвещения и политических идей Малороссии в половине XVIII в.».[95]

Драгоманова приваблювали в «Історії русів» ті самі ідеї свободи, що надихали півстоліття тому Кондратія Рилєєва, але він розглядав ці ідеї як історик. Драгомановське безстороннє, академічне і загалом позитивне прочитання «Історії русів» не зустріло відгуку в атмосфері 1870-х років, наелектризованій у соціальному і національному плані. Його погляд заперечували з протилежних ідеологічних позицій і російські, і українські історики. Російську сторону уособлював учень Соловйова Геннадій Карпов, українську – не хто інший, як Микола Костомаров. Вони були ідеологічними опонентами і конкурентами: Карпов обстоював державницький підхід до історії Росії, а Костомаров – народницький. Головним полем їхньої битви були історія України: Карпов закидав, що Костомаров нібито ігнорує російські архіви і перебуває під шкідливим впливом таких ненадійних текстів, як «Історія русів». Костомаров справді робив завелику ставку на «Історію русів» у першому виданні монографії про Богдана Хмельницького, але у другому і третьому виданнях суттєво поправив текст, звільняючись від її упливів. На 1870 рік він ставився до «Історії русів» не менш критично за Карпова. Утім, недовіра до «Історії русів» не єдиний спільний момент між Карповим і Костомаровим: їм обом, хоч і з дуже різних причин, не подобався ідеологічний вектор цього твору.[96]

У статті «Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся» (1870), опублікованій невдовзі після рецензії Драгоманова на Прижова у «Вестнике Европы», Карпов не лише вказав на фактичні помилки й перекручення, яких не бракувало в «Історії русів», а й розкритикував ідеологічний фундамент цього твору. Він охарактеризував «Історію русів» як «фальшивую летопись» і писав: «Основная принадлежность таких летописей есть первое: внешний либерализм, проповеди гуманных идей; обвинение неприятных автору лиц и народов в деспотизме, необразованности, варварстве, наклонности к обману, трусости, глупости; – тем же, которых автор берет под свое покровительство, приписываются все противуположные этим

приятные качества. Второе отличие: обилие в них анекдотов; простые, обыкновенные события украшаются фантазией. Необходимый для всего этого талант не всегда имеется у авторов фальшивых летописей, так что поэзия их рассказов и либеральные проповеди человеку с серьезным взглядом являются пошлыми, потому уже, что чересчур искусственны, но для необразованной массы они более доступны, чем серьезные исследования. К разряду таких летописей принадлежит История Русов, сочиненная при том человеком без таланта, вовсе не либеральным, но крайне озлобленным. [...] Пользовалась же она так долго незаслуженным авторитетом, вероятно, как от сочувствия общества к отрицательному направлению, так с другой стороны от крайнего невежества тех, среди которых был выпущен подобный памфлет».[97]

Карпов не просто хотів зруйнувати репутацію «Історії русів» як джерела, він різко критикував її літературні якості та емоційно заперечував ідеологічне забарвлення. Градус статті пояснюється тим, що Карпов був професійним істориком, ретельно працював з первинними архівними документами і обурювався, що багато людей так довго можуть вважати історичну містифікацію легітимним історичним джерелом. Інші мотиви Карпова пов'язані з ідеологією. Він вважав «Історію русів» ударом по російській нації і спробою поширити небезпечні ліберальні ідеї. Після польського повстання 1861 року й заборони україномовних видань у 1863-му російські націоналісти на зразок Михайла Каткова вели кампанію проти справжньої та уявної діяльності польських і українських активістів та російської радикальної і ліберальної інтелігенції. «Історія русів» здавалася Карпову рупором ідей, спільних для тих, хто, за його словами, виступав за «отрицательное направление» в російському політичному дискурсі.

Микола Костомаров мав свої резони не любити цей твір. Для нього «Історія русів» була просто-на-просто шкідливим продуктом старшинського мислення. У статті «Из поездки в Батурин в 1878 году», надрукованій через три роки після самої поїздки, Костомаров

зазначив безпосередню причину свого незадоволення: популярність «Історії русів» у консервативних колах українських поміщиків. У Батурині, колишній гетьманській столиці, він зустрів дворянина на прізвище Великдан, український патріотизм якого виростав з «Історії русів». «По воззрениям господ, воспитавшихся на Конисском, – писав Костомаров, – весь казацкий порядок был идеально хорош, а всякое зло исходило от московских козней, несправедливости и суровости правительственных лиц великорусских. Взгляды, навеянные псевдоисториею Конисского, до сих пор еще в ходу у малороссийского дворянства, и предрассудки, посеянные ею, так вросли, что до сих пор все более добросовестные исследования и издания актов, долгое время остававшихся никому неведомыми, еще не могут рассеять раз усвоенных заблуждений: актов и исследований наших не читают, а Конисскому верят».

У пристрасних філіпіках Костомарова на адресу «Історії русів», так само як і в критиці Карпова, відображалися політичні й соціальні баталії 1870-х років. У їхніх статтях відчувається також розчарування професійних істориків міфологічним характером панівної історичної ідентичності. Костомарову, як і Карпову, не подобалася ідеалізація української минувшини і звичка винуватити в проблемах України Росію. Але на цьому їхня схожість закінчувалася. Якщо Карпову «Історія русів» не подобалася як маніфестація лібералізму, то Костомаров бачив у ній корені дворянського консерватизму – ці політичні та ідеологічні табори змагалися між собою в Російській імперії 1870 – 1880-х років. Тут Костомаров був радий погодитися з давнім зауваженням Олександра Пушкіна про «сердце дворянина» автора «Історії русів». Костомаров писав про це: «Пушкин ошибся, поверив наравне с другими своего времени, что история руссов написана знаменитым белорусским архиепископом, но он понял и справедливо угадал, что она написана дворянином».

Власне, Костомаров висловив те, на що Пушкін тільки натякав. Принагідна ремарка поета про обізнаність анонімного автора з військовою справою набула у Костомарова виразних соціальних

обертонів: «…действительно, эта история составлена каким-то из новоиспеченных Екатериною II малороссийских дворян, усвоившим себе великорусские барские взгляды и применившим их произвольно к старине своей родины». Але навіть виступаючи проти «панської» ідеології «Історії русів», Костомаров не зміг повністю уникнути магії цього твору. Подібно до автора «Історії русів», непривабні для батьківщини речі Костомаров пояснює «несправедливостью и суровостью правительственных лиц великорусских». Проте, на відміну від Великдана та інших українських поміщиків, він пов'язує проблеми не з росіянами загалом, а з російським дворянством і державним апаратом.[98]

Стаття Костомарова заохотила Михайла Драгоманова повернутися до «Історії русів». На той час він уже був політичним емігрантом, а не професором Київського університету і жив у Женеві. На карповську критику «Історії русів» Драгоманов не відповів. Інша справа – стаття Костомарова: співвітчизник-українець критикував текст, який Драгоманову вважався наріжним каменем у розвитку української політичної думки. Він відповів у газеті «Порядок», тому самому петербурзькому виданні, де Костомаров опублікував статтю про поїздку в Батурин. Стаття Драгоманова, підписана криптонімом В. К., називалася «В защиту неизвестного покойника автора "Истории Русов, или Малой России"». Ця дивна назва відображала одну з головних тез статті: запекла полеміка з давно покійним автором «Історії русів» – справа марна і навіть шкідлива. Драгоманов писав: «…ученые заметили в ней множество неточностей, признали ее подделкой и стали говорить о ней с пренебрежением и даже с известною досадою». Йшлося тут швидше за все не тільки про Костомарова, а й про брутальний стиль Карпова. «Но, кажется, – продовжував Драгоманов, – уже пора бы с полным спокойствием отнестись к этому, во всяком случае, замечательному литературному памятнику… а главное, оценить дух и общественное значение "Истории Русов" не как сочинения научного, но как трактата политического».

Загальне ставлення Драгоманова до «Історії русів», як передусім політичного памфлета, від початку 1870-х років не змінилося, але цього разу він розвинув його набагато детальніше. Заперечуючи твердження Костомарова, ніби автор «Історії русів» сповідував і пропагував ідеологію російських поміщиків, Драгоманов навів як приклад інвективи анонімного автора на адресу московитів – нації тиранів і рабів, що викликали таку різку реакцію Карпова. Він також процитував пасажі про негативну роль колишньої польської шляхти, яка 1648 року приєдналася до повстання Хмельницького. З погляду Драгоманова, така оцінка доводила те, що анонімний автор «Історії русів» стояв на боці народних мас. Драгоманов також заперечував думку Пантелеймона Куліша, нібито автор «Історії русів» був «партизаном дворянско-сепаратистского стремления». Якщо автор «Історії» не був поборником імперського ладу, борцем за шляхетські вольності чи прихильником українського сепаратизму, то хто ж він тоді був?

«По всему, – стверджував Драгоманов, – это был предшественник именно той теории, которой ученым выразителем стал потом и сам г. Костомаров». Іншими словами, ця людина була предтечею українського національного руху другої половини XIX століття. Драгоманов вважав автора «Історії русів» передусім захисником прав людини і нових цінностей європейської культури. Він вважав, що автор протестував «против крепостного права, против деспотизма чиновников, “которые поставляют себя выше закона”, против насилий войск, против мелочности и нетерпимости религиозной, против национальной исключительности и презрения к иностранцам». «Історія русів» здавалася Драгоманову предтечею Шевченкового «Кобзаря», з її впливом він пов’язував те, що дворянство на колишніх козацьких землях не дуже опиралося селянській реформі 1861 року.[99]

Через рік у Женеві, куди імперська цензура дотягнутися не могла, Драгоманов надрукував статтю, у якій ще виразніше виклав свої політичні погляди на позитивну роль «Історії русів». Він вбачав у цій

пам'ятці сплав «козацького республіканства з новим лібералізмом і демократизмом, – українського автономізму з усеросійським федералізмом». Політичний вигнанець, прихильник української автономії і федералізації Російської імперії Драгоманов бачив в авторі «Історії русів» не тільки попередника Шевченка і Костомарова, а й свого предтечу. «Історію русів» давно дискредитували як історичне джерело, і Драгоманов тепер повертав її в український політичний і академічний дискурс у статусі тексту, якого можна було не соромитися. «Історія русів» поверталася не як книга одкровення, як її сприймали було в першій половині XIX століття, а як історіографічна пам'ятка іншої епохи.[100]

Питання – якої саме епохи? На додачу до проблеми авторства, це питання було фрагментом великої загадки, яка супроводжувала рукопис ще з часів, коли Максимович у 1865 році заперечив причетність Конiського до пам'ятки. Когось іншого на вакансію автора Максимович не запропонував. Однак він вважав, що автор «Історії русів» діяв на початку XIX століття. Максимович повідомив Бодянському, що всі сліди «Історії русів», які йому вдалося знайти, ведуть до кола інтелектуалів, яке склалося наприкінці 1810-х років у Полтаві довкола князя Миколи Рєпніна, військового губернатора Малоросії. У масонську ложу, організовану в Полтаві 1818 року з допомогою Рєпніна, входили такі відомі люди, як основоположник сучасної української літератури Іван Котляревський; один із чільних літераторів імперії і пристрасний противник кріпацтва поет Василь Капніст; автор першої наукової історії України Дмитро Бантиш-Каменський. Драгоманов дійшов тієї ж думки, що й Максимович. Якщо «Історія русів» справді перша і найвидатніша пам'ятка українського автономізму й лібералізму, то найімовірніше джерело її походження – коло полтавських масонів, кращого варіанта годі й шукати. 1888 року Драгоманов написав Іванові Франкові, що «Історію русів», вірогідно, було написано у 20-х роках XIX століття у колі князя Рєпніна.

Гіпотеза Драгоманова про джерело походження «Історії русів» протрималася недовго. За кілька років він уже датував пам'ятку часами, які передували приїзду Рєпніна в Полтаву, і пов'язував її з людьми, які не мали очевидного стосунку до Рєпніна чи полтавської масонської ложі. «Історія русів» «написана була коло 1810 р. і стоїть у зв'язку з тодішніми конституційними планами Олександра I і його першого міністра Сперанського», – заявляв Драгоманов 1894 року. Чому він так кардинально змінив думку і звідки взявся 1810 рік? Нова гіпотеза Драгоманова спиралася на архівні знахідки двох українських істориків – Олександра Лазаревського (1834–1902) і Василя Горленка (1853–1907), надруковані в україноφільському журналі «Киевская старина».[101]

Стаття Лазаревського на цю тему вийшла у квітні 1891 року під назвою «Отрывки из семейного архива Полетики», і в ній був короткий підрозділ «Догадка об авторе "Истории Русов"». Лазаревського заслужено вважали авторитетом з історії Гетьманату. Він належав до старшого покоління україноφілів, які поділяли народницькі переконання членів Кирило-Мефодіївського братства. Будучи студентом Петербурзького університету, він підтримував тісний зв'язок і мало не щодня бачився з Тарасом Шевченком. В останні роки життя поета вони регулярно обідали на квартирі старшого брата Лазаревського. Молодший Лазаревський супроводжував труну з прахом Шевченка на першому етапі траурної процесії до Москви.[102]

У статті «Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Кониским?», надрукованій у Петербурзі через кілька місяців по смерті Шевченка, Лазаревський поставив під сумнів автентичність апокрифічної промови наказного гетьмана Павла Полуботка в оборону козацьких прав і вольностей. Виходячи зі своїх народницьких переконань, Лазаревський доводив, що таку промову не міг виголосити багатий землевласник, відомий зловживаннями владою. Він вважав, що за цим текстом могла стояти певна місцева традиція і петиції, що їх Полуботок подавав у Петербург, але по суті

– це витвір архієпископа Кониського. Повернувшись до вивчення «Історії русів» 1891 року, Лазаревський вже не вірив у авторство Кониського. Він мав іншу кандидатуру – Григорій Полетика, член законодавчої комісії 1767–1768 років і другий відомий українець, згаданий у передмові до «Історії русів».[103]

9. Георгій Конисъкий

10. Григорій Полетика

Гіпотезу, що «Історію русів» написав Полетика, вперше запропонував не Лазаревський. Цю ідею висловив Володимир Іконніков, професор російської історії в Київському університеті, – він припустив таку можливість у лекційному курсі з російської історіографії, прочитаному 1874 року. Якихось доказів на користь своєї гіпотези Іконніков не наводив. Він також проігнорував зауваження Михайла Максимовича, який сумнівався, що Полетика, «человек ума положительного, знакомый с лучшими малороссийскими летописями, в том числе и с Величковою», пишучи ґрунтовні меморандуми для законодавчої комісії, міг покладатися на таке ненадійне джерело, як «Історія русів». За логікою тут напрошувався висновок, що навряд чи він був і автором такого ненадійного твору. Але думка Лазаревського, висловлена 1891 року, спиралася не на аналіз тексту «Історії русів» чи вивчення історичних творів і меморандумів Полетики. Лазаревський виступив з новими

архівними джерелами, які, на його думку, пов'язували Григорія Полетику з «Історією русів».[104]

11. Василь Полетика

12. Олександр Безбородько

Лазаревський зробив те, що не вдалося свого часу Максимовичу: отримав доступ до архіву родини Полетик. Від спадкоємців Григорія Полетики родинні папери дісталися відомому українському колекціонеру Василю Тарновському, який дозволив Лазаревському студіювати свою колекцію. Лазаревський скористався цим архівом, щоб реконструювати біографію Григорія Полетики, доти відому лише в загальних рисах. Полетика народився 1725 року в родині війта міста Ромни. Його дід по матері був полковником Лубенського полку, а батько полишив посаду війта заради козацької служби. Молодий Полетика здобував освіту в Київській академії, якраз коли її ректором був отець Георгій Кониський, майбутній архієпископ могильовський. 1746 року Полетика почав працювати перекладачем в Академії наук у Петербурзі. Знання мов перевіряв у Полетики Василь Тредіаковський, один з чільних російських поетів тієї епохи: латину він оцінив дуже високо, але російська Полетики здалася йому «малоросійським діалектом». Невдовзі Полетика бездоганно оволодів російською мовою і зробив прекрасну кар'єру в імперській

столиці. Він служив перекладачем не лише при Академії наук, а й у Священному Синоді, а згодом став головним інспектором морського кадетського корпусу. Полетика уклав і видав шестимовний словник, перекладав грецьких філософів, написав книжку про початки київської освіти і збірник настанов для охочих прийняти православ'я.

Полетика уславився після участі в Комісії з укладання нового статуту, яку скликала Катерина II 1767 року. Інспектор кадетського корпусу представляв у ній інтереси дворянства рідної Лубенщини. Кращого депутата лубенському дворянству годі було шукати. Полетика був блискучим літератором, прекрасно орієнтувався у петербурзькому середовищі і при тому був одним із найбагатших землевласників на Лубенщині. Він дістав добру спадщину, одружився з донькою колишнього генерального судді, робив вдалі покупки і в результаті мав у власності величезні ділянки землі і майже три тисячі кріпаків. Будучи депутатом законодавчої комісії, Полетика написав два розлогі меморандуми, у яких виступав за збереження автономії Гетьманату та боронив права і привілеї малоросійських дворян. За його словами, ці права їм надали великі князі литовські і польські королі та гарантували російські царі. Але Катерина II скликала комісію не для збереження регіональних і станових привілеїв. Натхненна ідеями французьких філософів, імператриця виступала за універсальні цінності, стандартизацію й раціоналізацію адміністративних практик. Пропозиції таких депутатів, як Полетика, проігнорували, а комісію розпустили. 1773 року Григорій Полетика подав у відставку з посади інспектора кадетського морського корпусу і повернувся в рідну Україну.[105]

У 1861 році Лазаревський навряд чи вважав би Полетику, оборонця прав і привілеїв поміщицької еліти, здатним написати промову Полуботка, адресовану Петру I. Але через тридцять років, коли Кониський перестав фігурувати у списку можливих авторів, погляди Лазаревського на «Історію русів» як маніфест прав і свобод народних мас еволюціонували. Листування Полетики з колекції Тарновського переконало його, що Григорій Полетика не тільки мав

кваліфікацію, потрібну для написання такого твору, а й, власне кажучи, його написав. З листування Полетики з архієпископом Кониським та одним своїм родичем у російському посольстві у Відні Лазаревський дізнався, що Полетика мав велику бібліотеку й активно збирав книжки з української історії. З листа Василя Полетики, сина Григорія, випливало, що Григорій Полетика і сам писав якийсь історичний твір.

Дванадцятого листопада 1812 року Василь Полетика писав графу Миколі Рум'янцеву, одному з перших російських колекціонерів, що книжки і рукописи, «собранные ж с великим трудом и старанием отцем моим в последних днях жизни его и напоследок мною и присовокупленные к первым, относятся по большей части до малороссийской истории, начертание которой было его, а наконец сделалось моим предметом». На основі цих слів Лазаревський припустив, що «Історію русів» міг написати Григорій Полетика, а передмову до твору пізніше додав його син Василь, який знав про стосунки батька з архієпископом Кониським і вигадав історію про походження «Історії русів», щоб приховати ім'я справжнього автора – свого батька.[106]

Гіпотеза Лазаревського недовго чекала на свого критика. Наступного року ще один дослідник козацької історії Василь Горленко надрукував нову порцію листів, серед них і листи Василя Полетики. Папери, датовані 1809–1810 роками, знайшлися в архіві колишнього генерал-губернатора Малоросії князя Миколи Рєпніна. Серед іншого там було листування Полетики зі ще одним полтавським знавцем української історії і колекціонером старожитностей Андріаном Чепою. Обох їх вважали знавцями української історії, 1809 року до них звернувся Василь Чарниш, маршалок полтавського дворянства, з проханням допомогти укласти записку про права і привілеї малоросійського дворянства. Полетика і Чепа погодилися. Вони почали листуватися, і Горленко вважав, що в одному з листів Василя Полетики до Чепи є докази, які підважують

гіпотезу Лазаревського про те, що головним автором «Історії русів» був Григорій Полетика.

Лист, який здався Горленку особливо цікавим, було датовано 23 квітня 1809 року. У ньому Василь Полетика пише колезі-антиквару: «Везде стараюсь я сыскивать сведения, до малороссийской истории относящиеся, но мало оных нахожу. До сих пор мы не имеем полных бытописаний отечества нашего. Верные и важнейшие следы оных теряются по примечанию моему столько ж почти в несчастных опустошениях края нашего и истреблениях оных [історичних джерел], сколько и в самых запущениях [тобто лакунах у джерелах. – *С. П.*]. Писатель сей истории находит для себя препоны сии и бросает перо свое. Кроме того что беспристрастного будет только читать потомство. Малая способность, слабые знания мои и то отвлекают меня от труда сего, сколько я о предприятии его ни думаю».[107]

Василь Горленко вважав, що його знахідка вкупі з листами Василя Полетики, які опублікував Лазаревський, виказує імовірним автором «Історії русів» саме Василя, а не Григорія Полетику. Горленко також покликався на думку Максимовича, що архієпископ Кониський надто добре знав історію рідного краю, щоб бути автором трактату, у якому чимало фактичних помилок, а Григорій Полетика надто добре освічений, щоб використовувати «Історію русів» як джерело. Мало того, Горленко вказував на текстуальні паралелі між «Історією русів» і творами Василя Полетики, серед них була і «Записка о малороссийском дворянстве» (1809), підготовлена на прохання маршалка полтавського дворянства. Горленко доводив, що коли «Історію русів» справді написав Григорій Полетика, то Василь мусив би згадати про існування такої історії в листуванні з Чепою у 1809–1810 роках. Проте не згадав, із чого Горленко робить висновок, що «Історію русів» написав Василь, а не Григорій. Але навіщо ховати особу автора за ім'ям архієпископа Кониського? Горленко мав відповідь і на це питання: твір, створений при ліберальному режимі Олександра I, було остаточно завершено вже після поразки

повстання декабристів, і в епоху політичної реакції він не міг вийти під справжнім іменем автора.[108]

Василь Полетика, новий кандидат на авторство «Історії русів», народився 1765 року. Перші роки його життя минули в Україні. Батько знайшов Василю з братами гувернанта-француза, але згодом відправив сина у католицьку школу у Вітебську. На додачу до української і російської Василь Полетика вивчив також латину, німецьку, французьку і польську. За рекомендацією архієпископа Конисього він вступив у Віленський університет. Пробувши короткий час на службі в армії, він повернувся у батьківський маєток, став провідником місцевого дворянства та уславився як патріот, поборник освіти і ліберальних реформ Олександра I. Дві промови Василя Полетики надрукував петербурзький журнал «Вестник Европы», що зробило його ім'я відомим по всій імперії, а в колишньому Гетьманаті він узагалі став знаменитістю. Опубліковане Лазаревським, а потім Горленком листування свідчить, що Василь Полетика активно цікавився українською минувшиною і збирався писати ґрунтовну історію батьківщини. Він помер 1845-го у віці вісімдесяти років. Жодного рукопису або фундаментальної публікації з історії України по ньому не лишилося.[109]

Тепер Горленко припускав, що Василь Полетика таки лишив подібний твір. Під назвою «Історія русів» його опублікував Осип Бодянський через рік після смерті автора. Додатковий доказ його авторства Горленко вбачав у тому факті, що, оповідаючи про каральні акції російської армії після поразки повстання Мазепи 1709 року, «Історія русів» приділяє особливу увагу долі жителів Ромен, ба́тьківщини Полетик. Горленко був настільки переконаний у своїй гіпотезі, що навіть відвідав могилу Василя Полетики в селі Коровинцях Роменського повіту. Згодом він писав про свою поїздку так:

> *«Мысль, что я стою над могилою автора "Истории Русов", не оставляла меня. Пусть ложна идея этой книги, идея*

отождествления старого козацкого порядка с понятием о "вольности" и взгляд на представителей "старины" как на творцов "самобытности". Наука и факты истории выяснили фальшь этого взгляда, показали истинный характер малороссийской истории и ее демократические начала. Но за этой книгой остается горячая любовь к родине, живость и блеск рассказа, подробности, взятые из неписаных источников и преданий, которые служили подспорьем целой серии историков». [110]

Горленко намагався узгодити своє бачення «Історії русів» як патріотичного твору з критичною думкою Костомарова, який вбачав у ній прояв консервативного мислення поміщицьких верств. Перед Драгомановим, коли він читав статтю Горленка, така проблема не стояла. Аргументи Горленка його переконали, і він охоче прийняв гіпотезу, що автор «Історії русів» – Василь Полетика. 1894 року, через рік після публікації архівних знахідок Горленка, Драгоманов написав: «Першим проявом політичного лібералізму українського треба признати "Исторію Русовъ" Псевдо-Конисього, котра, як тепер можна сказати, вийшла з сім'ї Полетик [...]. (Треба зауважити, що ще батько автора "Исторіи русовъ", Гр. Полетика, депутат 1767 р., був один з немногих тодішніх українських козацько-шляхетських лібералів – противників кріпацтва). На щастя, на сей раз лібералізм явився вкупі з демократизмом, відповідно тим розмовам про увільнення кріпаків, що велись у європейсько-російській громаді й навіть в урядових кругах ще в часи Олександра I».[111]

У гіпотезі Горленка про авторство Василя Полетики Драгоманов знайшов підтвердження своєму давньому переконанню: «Історія русів» – продукт ліберальної епохи Олександра I, а тому її можна вважати предтечею не тільки українського національного руху загалом, але і його ліберальної і федералістської течії. Він вважав автора трактату передвісником ідеї конституційного устрою Росії та автономії для російських провінцій, зокрема України. За

Драгомановим, автор «Історії русів» «був великий політичний патріот “Малороссійскаго Отечества”, по-своєму автономіст, але при тому не сепаратист, і всього менше патріот етнографічний. Він ідеалізував порядки козацької “Малоросії” і думав, що конституційна Росія якраз буде те ж саме».[112]

Михайло Драгоманов помер 1895 року, переконаний, що автора «Історії русів» нарешті знайшли. Цю думку поділяли багато тогочасних українських і російських істориків, але були й незгодні. Наприклад, Олександр Лазаревський до самої смерті в 1902 році твердо тримався думки, що «Історію русів» написав Григорій Полетика. Інші доводили, що твір почав писати Полетика-старший, а закінчив його син. Але назагал століття завершилося новим консенсусом читачів і дослідників твору. Більшість відкинула кандидатуру Кониського і повірила в авторство Полетик. Домінувало припущення, що автор був заможним дворянином, а сама книжка відбивала думки та інтереси української шляхти. Ремарку Олександра Пушкіна, що під чернечою рясою б’ється серце дворянина, чекала несподівана і дивовижна доля в академічній літературі про «Історію русів». Наступне століття похитне цей консенсус, відкриє важливі знахідки і породить нові сумніви.

Розділ 5. Козацький князь

За кілька хвилин до полудня 3 жовтня 1926 року під Червоним корпусом Київського університету зупинилося авто з урядовими номерами. З машини вийшов літній чоловік з довгою сивою бородою і відчинив двері жінці. Він помахав рукою натовпу, що зібрався його привітати. Цей жест зустріли оплесками: глядачі, здебільшого студенти, кілька годин чекали на появу бороданя. У натовпі панувала святкова, радісна атмосфера. «Такий же, старий, енергійний, як і 1917 року. На нього ані час, ані події, ані обставини не впливають», – сказав середніх років чоловік сусіду-студенту. «А ви що, колись його знали?» – спитав студент. «Та… було, молодий чоловіче, все було…» – встиг відповісти чоловік до того, як натовп підхопив їх і поніс до дверей університету. Цим студентом був Григорій Костюк, майбутній літератор і редактор. Після Другої світової війни він емігрував у Сполучені Штати і описав цю сцену у спогадах. Його випадковий співрозмовник – Володимир Чехівський, прем'єр-міністр уряду незалежної України в 1918–1919 роках, один із лідерів Української автокефальної православної церкви у двадцятих роках. А людина, яку так палко вітали київські студенти, – Михайло Грушевський, найвидатніший український історик XX століття і перший голова незалежної української держави в часи революції 1917 року.[113]

Уся ця сцена біля дверей Київського університету мала ви́кликати у Грушевського дежа вю. Востаннє київський натовп вітав його дев'ять років тому, у революційному сімнадцятому. Тоді 51-річний Грушевський щойно повернувся з Росії, куди його заслали під час війни. У березні 1917-го Грушевський став на чолі Центральної Ради, невеликої групи молодих українських діячів; улітку Центральна Рада перетворилася на парламент автономної України, восени проголосила українську державність, а в січні 1918-го – повну незалежність. Головування Грушевського припало на дуже

оптимістичний і натхненний період української революції, її парламентський етап. Тоді український уряд та єврейські, російські і польські політичні організації тісно співпрацювали. Рік 1918-й приніс більшовицьку інтервенцію, німецьку окупацію, громадянську війну, різанину й погроми. Парламентський етап закінчився, людям на зразок Грушевського на українській політичній сцені місця більше не було. Йому нічого не лишалося, як виїхати з країни.

На еміграції у Відні Грушевський повернувся до своїх академічних занять, перерваних Першою світовою війною і революцією 1917-го. У 1896–1917 роках вийшли вісім томів його монументальної «Історії України-Руси». Грушевський хотів продовжити у Відні роботу над своїм центральним твором, який йому вдалося довести до середини XVII століття, але для цього він потребував архівних джерел. Грушевський був не проти повернутися в Україну, йому здавалося, що там виникли нові можливості для наукової та культурної роботи. Купуючи лояльність місцевого населення, більшовицький уряд оголосив політику українізації. Влада запрошувала Грушевського повернутися за умови, що він не займатиметься політикою. Колишній лідер незалежної України погодився. Він повернувся в Київ навесні 1924 року.[114]

Публічний захід у Київському університеті, який викликав у жовтні 1926-го такий ентузіазм у місцевої інтелігенції і студентства, був офіційним святкуванням 60-річчя Грушевського. Багато людей хотіли віддати шану Грушевському як історику і політику, що звільнив українську історію і спробував звільнити українську політику від російського домінування. Багатотомна «Історія України-Руси», головне наукове досягнення Грушевського, стала кульмінацією тривалої епохи в українській історіографії, яка почалася «Історією русів». Різниця між цими двома творами не обмежувалася словом «Україна» у назві праці Грушевського. Його робота була блискучим зразком тогочасної позитивістської науки. На концептуальному рівні Грушевський відмовлявся розглядати історію України яко частину великоруського історичного наративу, що було кардинальним

розривом з підходом, який принесла в українську історіографію «Історія русів». На урочистому засіданні з нагоди ювілею Грушевського його давній колега і колишній ректор Харківського університету Дмитро Багалій відзначив досягнення Грушевського так: «...Ми вкупі з усіма, хто працює в українській історії [...], дивимось на вашу “Історію України”, як на першу монументальну синтетичну працю, що [...] відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів».[115]

Дмитро Багалій та інші українські науковці вшанували Грушевського ювілейним збірником статей у двох томах. Автори фестшрифта писали на теми, якими цікавився або які опрацьовував Грушевський. У двох статтях ішлося про «Історію русів»: Грушевський дуже високо оцінював історіографічне значення цієї пам’ятки і заохочував інших її досліджувати. 1894 року, невдовзі по виході статей Олександра Лазаревського і Василя Горленка про авторство Григорія і Василя Полетик, Грушевський висловив свої погляди на це дискусійне питання. Він не пристав на жоден бік і підтримав компромісну гіпотезу Леоніда Майкова, який доводив, що «Історію русів» міг почати Григорій Полетика, а закінчити його син Василь. «Гадка ся й нам здаєть ся взагалі подібною до правди, – писав Грушевський, – хоч для остаточного вирішення справи треба більш детального студіювання Істориї Р.». Серед тих, хто взявся за цю роботу, був Олександр Грушевський, молодший брат Михайла. У 1906–1908 роках він опублікував дві статті про погляди анонімного автора і писав, що головна тема твору – історія народу. Він добре помічав маркери національних історій: історія народу/нації була лейтмотивом братової «Історії України-Руси».[116]

Два автори, які подали у фестшрифт Грушевського 1926 року статті про «Історію русів», – Анатолій Єршов і Павло Клепацький. Єршов, співробітник Грушевського по дослідницьких експедиціях у московські архіви, надрукував цікавий темпоральний аналіз

термінології і покликань «Історії русів», з якого зробив висновок, що цей твір найімовірніше написано після 1815 року. Саме тоді закінчився Віденський конгрес, після якого в тогочасній європейській політичній думці утвердилося поняття «балансу сил», – цю концепцію згадує анонімний автор. Згідно з Єршовим, найпізніша можлива дата написання «Історії русів» – 1818 рік, який фігурує на титульній сторінці першого відомого списку твору. Висновки Єршова мали дуже велике значення для дискусії про авторство твору. З усіх можливих кандидатів у цю хронологію вписувався тільки Василь Полетика. Але часи, коли кандидатури автора обмежувалися Кониським і двома Полетиками, швидко минали.[117]

Павло Клепацький не погоджувався з Єршовим ні про час написання «Історії русів», ні про її потенційного автора. Клепацький вважав, що пора відійти від старої звички шукати авторів трактату серед людей, згаданих у передмові. Його кандидат на авторство «Історії русів» у тексті не фігурував узагалі, але був добре відомий будь-якому досліднику історії України і Росії XVIII століття. Клепацький назвав нікого іншого, як князя Олександра Безбородька (1747–1799), канцлера Катерини II, найвпливовішого українця при імператорському дворі від часів Теофана Прокоповича – головного ідеолога Петра I. У полтавських архівах Клепацький знайшов листування Олександра Безбородька зі своїм батьком Андрієм, яке переконало його, що молодший Безбородько працював над історією України. Це була, на думку Клепацького, «Історія русів». Гіпотеза Клепацького прямо суперечила текстуальним знахідкам Єршова, але редактори фестшрифта не намагалися узгодити їхні погляди і просто надрукували обидві статті. Далі розплутувати клубок довелося майбутнім поколінням учених.[118]

Олександр Безбородько, новий кандидат на авторство «Історії русів», був сучасником Кониського і старшого Полетики. Безбородько народився 1747 року в родині одного з найвищих посадовців Гетьманату (його батько двічі обіймав посаду

генерального писаря і фактично керував Україною при гетьмані Кирилі Розумовському). Початок його кар'єри збігся зі скасуванням 1764 року посади гетьмана. Спочатку Безбородько обійняв вигідну посаду судді в Генеральному військовому суді, потім воював на російсько-турецькій війні 1768–1774 років. Він узяв участь у кількох вирішальних битвах, зокрема при Ларзі і Кагулі. Головний кар'єрний стрибок Безбородька – призначення на посаду правителя канцелярії графа Петра Рум'янцева, головнокомандувача російської армії в турецькій війні і генерал-губернатора Малоросії. Саме за рекомендацією Рум'янцева Безбородьку пожалували чин полковника Київського полку, а 1775 року, переїхавши з України в Петербург, він став статс-секретарем імператриці Катерини II.

Решту життя Безбородько проведе в столиці імперії. Він служив Катерині II, а потім її сину імператору Павлу I двадцять чотири роки – рідкісний приклад придворного, якому вдалося завоювати довіру обох правителів. Багато років Безбородько був головним архітектором зовнішньої політики Російської імперії. Під його пильним наглядом, а часто при його безпосередній участі було здобуто перемогу над турками, традиційним ворогом Гетьманату, поділено Польщу і приєднано Крим. Дипломатичні таланти Безбородька допомогли імперії досягти великих успіхів на міжнародній арені. Петербург здобув безпрецедентну владу і вплив, від геополітичних змін у Східній Європі виграла й еліта колишнього Гетьманату. Багато нащадків відомих старшинських фамілій отримали посади і землі на приєднаних до імперії територіях. За правління Павла I Безбородьку вдалося не тільки зберегти, а й зміцнити свої позиції. Новий імператор надав Олександру Безбородьку, сину козацького старшини, титул князя і найвищий в Російській імперії ранг канцлера. Князь Олександр Безбородько помер 1799 року на п'ятдесят третьому році життя, він був тоді одним із найвпливовіших людей в імперії.[119]

Теорія Клепацького, що автором «Історії русів» був саме Олександр Безбородько, козацький князь на службі Російської

імперії, радикально поривала з попередньою історіографічною традицією. Але зі статтею виникало дві проблеми. По-перше, Клепацький не знав, що частину матеріалів, які він знайшов у полтавських архівах, уже було опубліковано. По-друге, версія Клепацького не була абсолютно новою: цю ж гіпотезу роком раніше висловив Михайло Слабченко, історик права й економіки з Одеси. Клепацький знав про роботу Слабченка на цю тему, але волів його не згадувати у своїй статті. Згодом Клепацький мусив сказати Слабченку, що «якось забув» про його попередню розвідку. У подальшій історіографії безбородьківську гіпотезу справедливо пов'язували передусім з ім'ям Слабченка.[120]

Михайло Слабченко народився 1882 року на Молдаванці, у передмісті Одеси, знаменитому етнічним, релігійним і культурним розмаїттям. Молдаванка та її колоритні жителі, які працювали на одеських фабриках і нерідко займалися різними сумнівними гешефтами, стала джерелом міського фольклору і темою «Одесских рассказов» Ісаака Бабеля. Слабченко закінчив Одеський університет і Військово-юридичну академію в Петербурзі. Політичну діяльність почав 1903 року, вступивши в Революційну українську партію. Потім він став активним членом Української соціал-демократичної робітничої партії, яка трималася осторонь ленінських соціал-демократів та мала на меті соціальне визволення трудових мас і українське національне визволення. Після революції 1917 року Слабченко відійшов від політики і зосередився на науковій роботі, ставши чільним фахівцем з україністики в Одесі. Його дослідження було присвячено соціальній, економічній і правовій історії Гетьманату і Запорозької Січі. Визнанням наукових заслуг Слабченка у вересні 1929 року стало звання академіка ВУАН.[121]

Слабченко сформулював гіпотезу про авторство Олександра Безбородька в першому томі своїх «Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX століття» (1925). У розділі «Шляхетська історіографія» він писав про «Історію русів» як про історіографічний інструмент української шляхти в боротьбі за рівні права з

російським дворянством. Він скептично ставився до версії, що «Історію русів» могли написати Григорій або Василь Полетики, і завважував, що наявні джерела про це жодним чином не свідчать. Полетики справді збирали історичні матеріали, але це не те саме, що написати історичний наратив, не кажучи вже про твір масштабу «Історії русів». Той факт, що Яків Полетика, онук Григорія, зробив для себе копію «Історії русів» зі списку, відкритого наприкінці 1820-х років, на думку Слабченка, явно свідчив про те, що Полетики не мали нічого спільного з написанням цього твору.[122]

Якщо не Полетики, то хто? Слабченко вважав, що сліди ведуть до Олександра Безбородька. Його гіпотеза спиралася на текстуальні паралелі між «Історією русів» і текстами самого Безбородька. Твір, який привернув особливу увагу Слабченка, вийшов друком у Петербурзі 1777 року. Він називався «Краткая летопись Малой России с 1506 по 1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов». Книжку опублікував Василь Рубан, випускник Київської академії, колишній секретар князя Григорія Потьомкіна і видавець перших російських журналів. У вступі було сказано, що завершальний розділ «летописи», який охоплює період з 1734 по 1776 рік, а також опис форм урядування і список посадовців Гетьманату уклав київський полковник і статс-секретар імператриці Катерини II Олександр Безбородько.[123]

Роль самого Рубана у цьому проекті – упорядник, редактор і публікатор. Він додав географічний опис України і список церковних ієрархів, отриманий від українських друзів. Рубан заявляв, що дістав текст «Краткой летописи», яка закінчувалася подіями 1734 року і була доведена Безбородьком до 1776-го, від свого колишнього викладача по Київській академії архієпископа Георгія Конисього. На цьому дивні паралелі між виданням Рубана та «Історією русів» тільки починалися.

Далі Рубан заявив, що текст, який йому передав Кониський, укладали писарі при різних козацьких гетьманах, починаючи від Богдана Хмельницького і закінчуючи Данилом Апостолом. Це твердження явно вплинуло на автора «Історії русів», який зазначив не тільки те, що його текст походить від Кониського, а й те, що серед його джерел – «журналы достопамятностей и деяний национальных» з часів Богдана Хмельницького.

«Не нужно здесь писать о тех приключениях, которые малороссийский народ имел прежде четырнадцатого века, – написав Рубан у передмові. – Дела его соединены с прочими российского народа, которого история многими писателями в свет издана и издается». Автор «Історії русів» мав ту саму думку: «История Малой России до времен нашествия на нее татар, с ханом их Батыем, соединена с историею всея России, или она-то и есть единственная история российская».[124]

Підстав не вірити, що Рубан отримав літопис від Кониського, немає. Він справді підтримував зв'язок з могильовським архієпископом і навіть надрукував дві його промови в журналах, якими енергійно опікувався в 1770-х роках. Одну промову Кониський виголосив у Москві 1762 року під час вінчання Катерини II на царство, другу – перед польським королем Станіславом Понятовським у 1765-му. Кониського знали й поважали в Петербурзі, згадка про нього в першій книжці з української історії, надрукованій у Російській імперії з часів київського «Синопсису» 1674 року, жодним чином не могла підірвати репутацію видавця. Однак літопис, опублікований Рубаном і, ймовірно, отриманий від Кониського, був далеко не оригінальним. Це варіант тексту, відомого під назвою «Краткое описаніе Малороссіи», який почав циркулювати в Україні у 1740-х роках; на момент публікації Рубана він став найпопулярнішою синтезою української історії в Гетьманаті.[125]

Досліджуючи у 1920-х роках ці два видання, Михайло Слабченко вбачав у покликаннях рубанівської «Краткой летописи» та «Історії русів» на Кониського не просто збіг і не просто вживання

авторитетного імені суто заради історичної і політичної легітимності. Слабченко вважав, що обидві історії насправді пов'язані між собою і написані, принаймні почасти, одним і тим самим автором – Олександром Безбородьком. На підкріплення своєї думки він вказував, що один з перших відомих списків «Історії русів» було знайдено в маєтку родини Безбородьків 1828 року. Ще один аргумент Слабченка: закінчення «Історії русів» 1768 роком прекрасно пояснюється, якщо припустити, що її автор Безбородько. Саме того року майбутній канцлер імперії поїхав на турецьку війну. Але головний аргумент Слабченка на користь Безбородька має інший характер: він спирається на текстуальні паралелі між «Історією русів» і «Краткой летописью Малой России» Рубана. Це був поворотний момент у столітній дискусії. Аналіз тексту «Історії русів» та її можливих джерел було вперше запропоновано як засіб встановити авторство.

Слабченко – не перший науковець, який вказав на текстуальні паралелі між «Краткой летописью» та «Історією русів», це зробив також київський історик Володимир Іконніков у 1908 році. Але Слабченко першим припустив, що ці два тексти написав один автор. Текстуальні паралелі, які виявив Слабченко, справді вражали. «Гетман Граф Разумовский, получа жалованную грамоту на чин свой в тех точно выражениях, какова дана была Гетману Скоропадскому…» – пасаж із безбородьківського фрагмента «Краткой летописи». «Гетман граф Разумовский в 1751 году получил на достоинство свое высочайшую грамоту в тех точно выражениях, какова была дана Скоропадскому», – віддзеркалював Безбородька автор «Історії русів». Слабченко навів багато інших текстуальних збігів у двох творах. Висновки Слабченка спиралися на докази, яких пропоненти Кониського чи Полетик надати не могли, і їх було важко заперечити. Клепацький же доповнив текстуальні знахідки Слабченка власними архівними даними, тому кандидатура Олександра Безбородька, козацького полковника і канцлера імперії, стала тепер ще вагомішою за решту конкурентів.[126]

Звісно, питання лишалися. Одне з них, найнезручніше для Слабченка, стосувалося висновків Анатолія Єршова про час написання «Історії русів». На жаль, Слабченко не зміг відповісти Єршову і розвинути свої ідеї до кінця. У січні 1930 року вченого заарештували на одеському вокзалі, коли він повертався з Києва, де клопотався за долю свого сина Тараса, заарештованого кількома тижнями раніше. Батько із сином, а також багато інших діячів української культури проходили по процесу «Спілки визволення України». Їх звинуватили у змові з метою насильницького повалення радянської влади і встановлення незалежної української держави, яку Захід начебто збирався використати як плацдарм для нападу на Радянську Росію. Ясна річ, весь цей процес було сфабриковано. Такої організації 1929 року в Україні не існувало, і все, що об'єднувало обвинувачених, – це їхня активна роль у розвитку української культури і науки.

Наприкінці 1920-х років сталінський режим почав згортати політику українізації, яка не протривала в республіці й десятиліття. Тепер керівництво вважало, що українізація загрожує стабільності радянської влади: замість того, щоб сприяти альянсу україномовних селян і російськомовних робітників з метою утвердження «диктатури пролетаріату», ця політика давала українській інтелігенції платформу для розхитування домінантних позицій російської мови і культури в Україні. Москва вважала це проявом буржуазного націоналізму. Арешт «членів» «Спілки визволення України» наприкінці 1929 – на початку 1930 року був сигналом українській інтелігенції про зміну партійної лінії: з погляду Кремля, головною загрозою був уже не великоруський шовінізм, як заявляли на початку 1920-х, а місцевий націоналізм. Суворе покарання вказувало на глибину політичного злочину. Михайла Слабченка засудили до шести років ув'язнення, яке він відбував у сумнозвісному Соловецькому таборі на півночі Росії. Його синові Тарасу дали спершу три років таборів, а 1937-го розстріляли. Михайло Слабченко вижив. Відбувши шість років у

ГУЛАГу, він вийшов на волю, але не мав права повертатися в Одесу, тому влаштувався шкільним вчителем у провінційному містечку.[127]

Радянська влада легко могла заарештувати науковця й покласти край його роботі. Але перервати розвиток наукових ідей було набагато важче. 1933 року, коли Слабченко сидів на Соловках за «участь» у «Спілці визволення України», Андрій Яковлів, правознавець і чільний український активіст у Празі, написав статтю на підтримку гіпотези Слабченка. Стаття називалася «До питання про автора “Історії Русів”» і вийшла 1937 року, в апогей сталінських репресій. Її надрукували львівські «Записки наукового товариства ім. Шевченка».[128]

Юрист за освітою та історик за покликанням, Яковлів брав активну участь в українській революції. 1917 року він був членом Центральної Ради, першого українського революційного парламенту. Яковлів керував канцелярією Центральної Ради, а потім перейшов на дипломатичну роботу і був послом УНР в Австро-Угорщині. Після того як навесні 1918 року німці скинули Центральну Раду, Яковлів співпрацював з урядом гетьмана Павла Скоропадського та очолював департамент у Міністерстві закордонних справ. Після повалення уряду Скоропадського у грудні 1918-го Яковлів погодився представляти Директорію, наступний український уряд, у Нідерландах і Бельгії. Він служив українським урядам різної ідеологічної орієнтації, але відмовився співпрацювати з більшовиками і, на відміну від Грушевського, не повернувся в Україну, коли комуністичний режим запровадив політику українізації. Після революції Яковлів переїхав у Чехословаччину і став професором права в Українському вільному університеті у Празі і Українській господарській академії в Подєбрадах.[129]

Стаття Яковліва, у якій той не тільки розвивав гіпотезу Слабченка, а й критикував Єршова та інших науковців, які віддавали перевагу Полетикам, відкрила епоху активного зацікавлення загадковим козацьким текстом за межами Радянської України. Бурхливого 1939 року Яковлів – а він був ще й секретарем Української Могилянсько-

Мазепинської академії наук – затвердив до друку цілу книжку про «Історію русів» – «Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика (“Исторія Русовъ” у літературі й науці)». Її написав Михайло Возняк, львівський літературознавець. Ця книжка стала найґрунтовнішим дослідженням про походження і роль «Історії русів» з усіх виданих до 1939 року. [130]

Михайло Возняк народився в австрійській Галичині 1881 року і 1908-го закінчив Львівський університет. Він отримав посаду шкільного вчителя, але ще студентом проявив себе як літературознавець і багато друкувався у виданнях НТШ. З початком Першої світової війни Возняк долучився до політики і підтримував реальний, а не вигаданий ГПУ Союз визволення України – політичну організацію українців-емігрантів з Російської імперії, яка базувалася у Львові і Відні. Члени Союзу прагнули створити незалежну українську державу; під егідою Центральних держав вони вели політичну і культурну роботу через українських військовополонених у Німеччині й Австрії. Саме ця організація надихнула чекістів придумати наприкінці 1920-х років «Спілку визволення України». Возняк написав багато брошурок для поширення через Союз, зокрема «Нашу рідну мову», вперше опубліковану 1916 року. 1918-го, в останній рік діяльності Союзу, він надрукував у Відні брошуру «Українська державність».

Авторитет молодого науковця утвердився після виходу у Львові його тритомної «Історії української літератури» (1920–1924). Після того як Австро-Угорщина розпалася і Галичиною оволоділа Польща, Возняк та багато інших українських науковців лишилися без роботи, але й далі друкували свої праці в Науковому товаристві ім. Шевченка, яке пережило і Першу світову війну, і крах австро-угорської монархії у 1918-му. Михайло Грушевський, який 1924 року очолив історичні інституції ВУАН у Києві, підтримував Возняка гонорарами за статті в радянських наукових журналах. 1929-го Возняк, лишаючись у Львові, прийняв пропозицію стати академіком ВУАН. Щедра пропозиція для науковця, який не мав академічної

посади, але невдовзі все це закінчилося. На початку 1930-х років в УРСР почалися чистки українських кадрів і членство Возняка в Академії наук скасували. Вознякові пощастило жити поза сферою досяжності радянської влади – багато його колег по академії, зокрема Михайло Слабченко, опинилися у сталінських таборах. У Львові він мав свободу, але геть не мав грошей. У міжвоєнний період Возняк сидів без роботи.[131]

Михайло Возняк у своїй науковій роботі ігнорував політичні кордони, які ділили Україну в першій половині XX століття. Зміст монографії «Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика» (1939), у якій ідеться про історію «російської України», найкращий доказ цьому.

Назва Вознякової книжки одразу показує, що він відкидав попередні гіпотези про авторство Кониського і Полетик. Він був абсолютно переконаний і зробив усе можливе, аби переконати читачів, що справжнім автором «Історії русів» був не хто інший, як канцлер Російської імперії Олександр Безбородько. Возняк, за його словами, відштовхувався не від книжки Слабченка 1925 року чи статті Яковліва 1937-го, а від розвідки Володимира Іконнікова про російську історіографію. Він прочитав її 1920 року, коли готував «Історію української літератури», і був вражений ремаркою Іконнікова про текстуальні паралелі між «Краткой летописью Малой России», яку 1777 року видав у Петербурзі Василь Рубан, та «Історією русів». Возняк подумав про можливий зв'язок Безбородька з «Історією русів», але не зміг тоді знайти тексту «Краткой летописи» – у польських бібліотеках її не було. Він облишив свої здогади і переключився на інші теми. Книжка Слабченка 1925 року спонукала Возняка повернутися до пошуків «Краткой летописи». Нарешті в кінці тридцятих років йому вдалося випозичити текст через бібліотеку Академії наук у Ленінграді.[132]

Суттєву частину книжки Возняка було присвячено критиці гіпотези про Полетик. Але ядро його аргументації – це порівняння «Історії русів» з «Краткой летописью» Рубана. Возняк наводить багато структурних паралелей між «Історією русів» і частиною

рубанівського літопису, надісланою Кониським. У повідомленні літопису, що польський король Казимир IV «...урядников и дворян всех, из того малороссийского народа честию и вольностию, с польскими чиновными людьми и шляхтою сравнил, что хранить и наследникам присягою утвердил», Возняк побачив коріння головної, на його думку, ідеї «Історії русів» – рівноправність руської і козацької еліти з польською шляхтою і російським дворянством. Але насамперед Возняк зосереджувався на частинах літопису, написаних Безбородьком, які охоплювали трохи більше сорока років історії козацьких земель – від 1734 до 1776 року. Тут вчений знайшов не тільки структурні, а й текстуальні запозичення – кількість паралелей суттєво зросла, порівняно з тим, що вказав Слабченко. У тих, хто прочитав книжку Возняка, не лишалося сумніву, що ці два тексти справді пов'язані. Було також ясно, що частини літопису, написані Безбородьком, ближчі до «Історії русів», ніж порція літопису, надіслана Рубану Кониським. Але чи означало все це, що саме Безбородько написав «Історію русів»?[133]

Михайло Возняк вважав, що так. На підкріплення своїх аргументів учений наводив листи Безбородька батькові. Перший лист було датовано серпнем 1776 року. Молодий Безбородько писав з Царського Села і просив батька надіслати йому два літописи, гетьманські універсали і магдебурзький статут. «Ибо сии все книги здесь тем нужнее, что находятся люди, кои вознамерилися издать историю малороссийскую и напечатать перевод статута», – писав Олександр Безбородько. Другий лист, датований 31 березня 1778 року, докладався до примірника «Краткой летописи» Рубана, що його Безбородько надсилав батькові. У ньому молодий Безбородько згадував, що причетний до видання й написання останньої частини літопису, та зауважував, що в першій частині (ймовірно, малася на увазі «Краткая летопись Малой России», яка закінчувалася 1734 роком і була надіслана Кониським) повно неточностей. «Малое сие сочинение, – писав Безбородько про видання Рубана, – служит теперь руководством к намереваемому нами изданию полной

малороссийской истории, в которой, конечно, все погрешности летописи исправлены будут, коль только успеем собрать все потребные нам известия». «Упражняяся в свободное от других дел время сим приятным [...] трудом», Безбородько дякував батькові за те, що його навчали історії рідного краю, і бачив у своїй роботі «изъявление моего нелицемерного к согражданам моим усердия». [134]

Возняк вважав ці листи – першим увагу дослідників «Історії русів» на них звернув Павло Клепацький – важливим доказовим матеріалом, про який не знав Слабченко. Він вважав, що на момент написання другого листа Безбородько працював над «Історією русів». Розвиваючи безбородьківську теорію, Возняк встановив текстуальний зв'язок між «Історією русів» і політичними вимогами чернігівської старшини в другій половині XVIII століття. Додаткові свідчення на підтримку своєї гіпотези він помітив у певних епізодах життя і кар'єри Безбородька. Анонімний автор «Історії русів» виказував прихильне ставлення до графа Петра Рум'янцева, патрона Безбородька, – один біографічний аргумент на користь гіпотези Возняка. Другий – негативне ставлення автора трактату до високопосадовця Григорія Теплова, якого не любив і Безбородько. Нарешті, анонімний автор дуже добре знав Чернігівщину, батьківщину Безбородька, і Возняк вважав це додатковим аргументом за Олександра Безбородька і проти Полетик, уродженців Полтавщини. Возняк також вказував, що після скасування Гетьманату Безбородько виступав за відновлення козацьких військових формувань і до кінця життя був патріотом своєї батьківщини.[135]

Згідно з Возняком, Олександр Безбородько написав «Історію русів», можливо, за допомогою Рубана, у 1778 році. Блискуча придворна кар'єра Безбородька накладала певні політичні обмеження на його творчість, тому його твір не міг вийти у світ. Текст нібито зберігався в родинних паперах Безбородьків, і його врешті-решт знайшли в бібліотеці Іллі Безбородька, Олександрового брата. Той помер 1816 року, за два роки до того, як з'явився перший

відомий датований список «Історії русів». Саме в колишньому маєтку Іллі Безбородька Гринів під Стародубом 1828 року знайшли один з найраніших відомих списків. Знайдений список передали генералу Степану Шираю, родичеві дружини Іллі Безбородька, який і почав поширювати рукопис. Усі ці факти добре вписувалися у схему Возняка, і це утверджувало його у думці, що саме Безбородько написав загадковий твір. Імперський князь виявився справжнім козаком.[136]

Аргументація Возняка добре вписувалася у домінантну течію в тогочасній українській історіографії. Андрій Яковлів, колега і однодумець Возняка стосовно авторства Безбородька, а також чимало учнів Михайла Грушевського у Львові належали до «державницького» напрямку. Він виник на руїнах народницької школи одразу після поразки української революції. «Державники» відкидали народницькі погляди попереднього покоління українських інтелектуалів і закидали йому поразку української справи; вони вважали своєю метою реабілітацію держави й еліт в українській історії. Книжка Возняка повертала Україні забутого сина, якого історики-народники вважали черговим зрадником батьківщини.

13. Михайло Максимович

14. Осип Бодянський

15. Сергій Соловйов

16. Олександр Лазаревський

Тепер виявлялося, принаймні так здавалося у той час, що Безбородько не тільки український патріот, а й чільна фігура нового національного відродження. Відкинуту колись еліту повернули на провідні ролі в історії України.[137]

Михайло Возняк устиг надрукувати монографію про «Історію русів» до того, як у вересні 1939 року почалася Друга світова війна і польська держава зникла. Місцем публікації книжки значився не тільки Львів, де вона власне вийшла, а й Київ, відділений польсько-радянським кордоном. У цьому моменті проявлялася віра українських інтелектуалів у соборність українських земель. Звісно, ніхто не вірив у те, що об'єднання настане так скоро, чи в те, що його здійснить саме Йосиф Сталін. 17 вересня 1939 року дві радянські

армійські групи загальною чисельністю понад півмільйона солдатів перейшли східний кордон Польської Республіки і почали просуватися у глиб її території. Радянська пропаганда подавала цю акцію як «визволення» Західної України з-під чужинської влади та відновлення вистражданої єдності й територіальної цілісності українського народу.[138]

Наприкінці тридцятих років жителі Львова часто бачили Возняка – «невисоку, худорляву, трохи схилену набік постать, як це буває у людей, що живуть пером і з пера, – коли він швидко йшов, мало не біг вулицею, вимахуючи рукою і часом щось бурмочучи». Іноді перехожі чули, як він голосно і поіменно проклинає своїх ворогів, а заодно і польську владу, яку особливо ненавидів.[139]

Як і багатьом українським інтелектуалам, Михайлові Возняку не було чого втрачати від краху польської влади, якийсь час навіть здавалося, що від приходу радянської влади всі виграють. Возняка призначили завідувачем кафедри української літератури у Львівському університеті. Його також поновили в Академії наук і «обрали» депутатом Верховної Ради Української РСР. Нова влада якось випустила з уваги або забула про участь Возняка у проавстрійському Союзі визволення України під час Першої світової війни. Іронія полягала в тому, що Слабченко якраз відбував покарання за «участь» у фіктивній спілці, назву якої чекісти запозичили у справжньої організації, до якої належав Возняк. Слабченка репресували, а Возняка звели на вершину радянської академічної науки.[140]

17. Михайло Драгоманов

18. Михайло Грушевський

19. Михайло Возняк

20. Олександр Оглоблин

Період привілеїв закінчився для Михайла Возняка в червні 1941 року, коли Німеччина напала на Радянський Союз та окупувала Львів. Тепер Возняк нарікав на політику нацистів. Він дивом пережив роки німецької окупації. Коли влітку 1944 року повернулася Червона армія, Возняк, на відміну від багатьох колег-українців, не емігрував на Захід і лишився у Львові. Під час окупації він сидів без роботи і вважав, що нема чого боятися повернення комуністів. Він помилявся. Війна закінчилася, і Возняк та інші українські науковці стали мішенями кампанії боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Його звинуватили в поширенні націоналістичних поглядів Михайла Грушевського. У листопаді 1946 року Микола

Бажан, один із чільних українських поетів тієї епохи, надрукував у газеті «Радянська Україна» статтю з нападками на львівських істориків і літературознавців. Бажан звинуватив їх у тому, що вони послідовники Грушевського. За його словами, тритомна історія української літератури була «так само побудована за історичною схемою М. Грушевського».[141]

Восени 1946 року радянська влада запустила велику пропагандистську кампанію проти львівських учнів і послідовників Грушевського. Порівняно з осінню 1926 року, коли в Київському університеті гучно святкували ювілей вченого, політика розвернулася кардинально. За двадцять років, що розділяють ці дві дати, ставлення влади до української науки сильно змінилося. Ювілей Грушевського (а свої статті у фестшрифт подали і Возняк, і Слабченко, і Клепацький) припав на апогей політики українізації, покликаної утвердити радянську владу на бунтівливому українському прикордонні й залучити місцеву інтелігенцію до соціалістичного будівництва. Кінцем активної українізації став Голодомор 1932–1933 років – влада пов'язала опір селян примусовій колективізації з націоналістичною діяльністю української інтелігенції. Штучний голод забрав життя майже чотирьох мільйонів людей. Кардинальний розворот партійної політики потягнув за собою репресії проти українських кадрів, а головний націонал-більшовик України Микола Скрипник і чільний літератор республіки Микола Хвильовий покінчили із собою. Десятки тисяч інших людей було заарештовано й заслано в табори.[142]

Багатьох заарештованих звинуватили в поширенні поглядів Грушевського. Коли партія спустила чекістів на українську інтелігенцію, Грушевського вже не було в Україні. Навесні 1931-го його заарештували, потім випустили й поселили в Москві. Йому дали займатися наукою, але не пускали назад в Україну і не дозволяли там публікуватися. В останніх статтях Грушевського, написаних російською і надрукованих у Москві, йшлося про козацьку історіографію. Одну статтю, опубліковану вже посмертно, було

присвячено безпосередньо «Історії русів» та її зв'язкам із західноєвропейською історіографією.

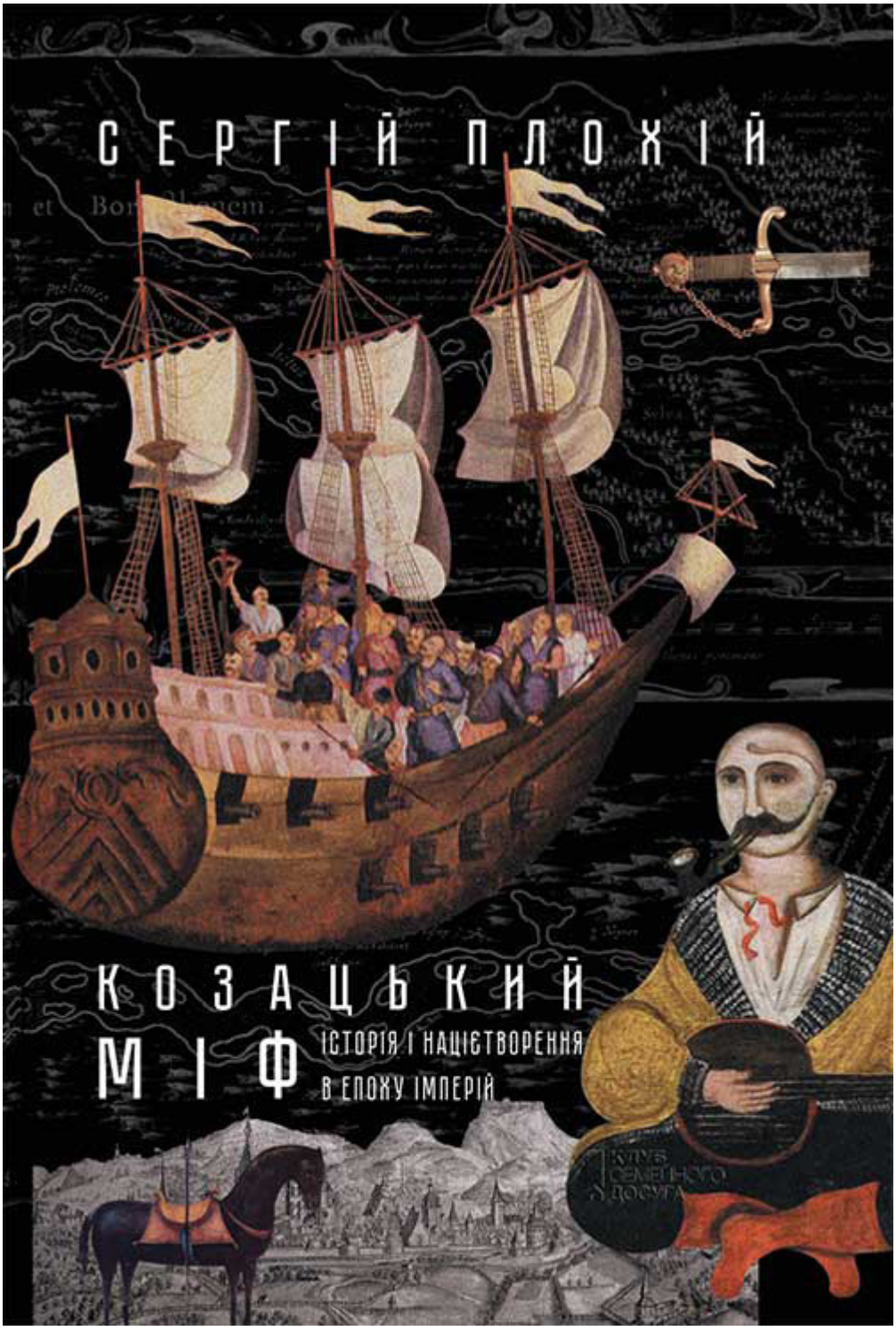
Грушевський помер при підозрілих обставинах на півдні Росії восени 1934 року. Останній том незавершеної «Історії України-Руси» опублікувала його донька Катерина 1936 року. Через кілька років заарештували і відправили в табори й Катерину. Така сама доля спіткала й молодшого брата Грушевського Олександра, автора дореволюційних статей про «Історію русів», і його племінника Сергія Шамрая. Усі вони загинули. Саме прізвище «Грушевський» стало символом українського націоналізму, з яким затято боролася радянська влада. Лави істориків у Радянській Україні 1930-х років сильно порідшали. 1946-го настала черга Західної України.[143]

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ
КОЗАЦЬКИЙ МІФ
ІСТОРІЯ І НАЦІЄТВОРЕННЯ В ЕПОХУ ІМПЕРІЙ

Примечания

1

Усі дати до 31 січня 1918 року подано за юліанським календарем, у XIX столітті він відставав від григоріанського на дванадцять днів. Усі цитати з історичних джерел і літератури, зокрема з «Історії русів», подано сучасним правописом без перекладу. В українській науковій літературі побутують різні конвенції стосовно передання іншомовних імен; у цьому виданні імена російських персонажів українізовано, згідно з історіографічною традицією: Петро I, Михайло Погодін і т. ін.

Повернутися

2

Hartley, Janet M. Alexander I. – London and New York, 1994. – P. 124; *Troyat, Henri*. Alexander of Russia: Napoleon's Conqueror. – New York, 2003. – P. 187–206; *Kissinger, Henry*. Diplomacy. – New York, 1994. – P. 398. Про вторгнення Наполеона в Російську імперію і європейську кампанію російської армії в 1813–1814 роках див: *Lieven, Dominic*. Russia against Napoleon: The True Story of the Campaigns of War and Peace. – New York, 2010.

Повернутися

3

Див. загальні огляди української історії: *Субтельний, Орест*. Україна: історія. – К.: Либідь, 1993; *Маґочій, Павло Роберт*. Історія України. – К.: Критика, 2007; *Яковенко, Наталя*. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2009. – 4-

те вид. [цю роботу перекладено також польською і російською (М.: НЛО, 2012) мовами. – *Тут і далі у квадратних дужках прим. пер.*].

Повернутися

4

Исторія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архіепископа Бѣлорускаго. – М., 1846.

Повернутися

5

Про вплив «Історії русів» на розвиток української національної ідентичності див. частини I – III цієї книжки.

Повернутися

6

Cohen, Paul A. History in Three Keys: The Boxers as Event, Experience and Myth. – New York, 1997. – P. 211–212.

Повернутися

7

Schöpflin, George. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths // Myths and Nationhood / Ed. Geoffrey Hosking and George Schöpflin. – London, 1997. – P. 19–35. Про формування української національної міфології див.: *Wilson, Andrew*. Myths of National History in Belarus and Ukraine // Ibid. – P. 182–197.

Повернутися

8

Armstrong, John A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. Peter J. Potichnyj et al. – Edmonton, 1992. – P. 133; *Smith, Anthony D*. The Ethnic Origins of Nations. – Oxford and New York, 1986. – P. 3. Пор.: *Plokhy, Serhii*. Ukraine and Russia: Representations of the Past. – Toronto, 2008. – P. 168; *Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. – К.: Критика, 2015. – С. 3*. Панівні «модерністські» підходи в дослідженні націоналізму див. у роботах: *Андерсон, Бенедикт*. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В. Морозова. – К.: Критика, 2001; *Hroch, Miroslav*. Social Preconditions of National Revival in Europe. – New York, 2000; *Ґелнер, Ернест*. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. Г. Касьянова. – К.: Таксон, 2003; *HobsbawmE. J.* Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. – Cambridge, 1992; Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера; пер. з англ. М. Климчука. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 2-ге вид.

Повернутися

9

Burbank, Jane; Cooper, Frederick. Empires in World History: Power and the Politics of Difference. – Princeton and Oxford, 2010. – P. 221, 245. Новітня література про імперії: *Abernethy, David*. The Dynamics of Global Dominance: European Overseas Empires, 1415–1980. – New Haven, 2000; *Darwin, John*. After Tamerlane: The Global History of Empire since 1405. – London, 2008; *Ferguson, Niall*. Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power. – New York, 2003; *Lieven, Dominic*. Empire: The Russian Empire and its Rivals. – London, 2001; *Maier, Charles S*. Among Empires: American Ascendancy and its Predecessors. – Cambridge, Mass., 2007; *Miller, Alexei*. The Romanov Empire and Nationalism. – Budapest and

New York, 2006 [рос. вид.: *Миллер, Алексей*. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. – М.: НЛО, 2006; див. також *Миллер А.* Украинский вопрос в Российской империи. – К.: Laurus, 2013].

Повернутися

10

Див., напр.: *Davis, Leith*. Acts of Union: Scotland and the Literary Negotiation of the British Nation, 1707–1830. – Stanford, 1998; *Hall, Stefan Thomas*. The Role of Medieval Scottish Poetry in Creating Scottish Identity: "Textual Nationalism". – Lewiston, N. Y., 2006; *Trumpener, Katie*. Bardic Nationalism: The Romantic Novel and the British Empire. – Princeton, 1997; *Yadav, Alok*. Before the Empire of English: Literature, Provinciality, and Nationalism in Eighteenth-Century Britain. – New York, 2004.

Повернутися

11

McNeil, Kenneth. Scotland, Britain, Empire: Writing the Highlands, 1760–1860. – Columbus, Ohio, 2007. – P. 14. Про паралелі між українським і шотландським досвідом див.: *Velychenko, Stephen*. Empire Loyalism and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia, 1707–1914: Institutions, Law and Nationality in Scotland and Ukraine // Comparative Studies in Society and History 39 (1997). – P. 413–441. Про паралелі між творами Вальтера Скота та о́бразами козаків в російській літературі див.: *Kornblatt, Judith Deutsch*. The Cossack Hero in Russian Literature: A Study in Cultural Mythology. – Madison, Wisc., 1992; *Bojanowska, EdytaM*. Nikolai Gogol: Between Ukrainian and Russian Nationalism. – Cambridge, Mass., 2007 [укр.

пер.: *Бояновська, Едита*. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом / Пер. з англ. А. Бондаря. – К.: Темпора, 2013].

Повернутися

12

Про історичні підробки й літературні містифікації див.: *Groom, Nick*. The Forger's Shadow: How Forgery Changed the Course of Literature. – Basingstoke and Oxford, 2002; *Russett, Margaret*. Fictions and Fakes: Forging Romantic Authenticity, 1760–1845. – Cambridge, 2006; *RuthvenK. K*. Faking Literature. – Cambridge, 2001; *Stewart, Susan*. Crimes of Writing: Problems in the Containment of Representation. – Durham, N. C., and London, 1994. Про літературні містифікації в Росії і Україні див.: *Grabowicz, George G*. National Poets and National Mystifications // Literární mystifikace, etnické mýty a jejich úloha při formování národního vědomí. Studie Slováckého muzea: Uherské Hradiště 6 (2001). – S. 7 – 24 [укр. публ.: *Грабович, Григорій*. Слідами національних містифікацій // Критика 6 (2001). – С. 14–23]; *Keenan, Edward L*. Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale. – Cambridge, Mass., 2004; *Толочко, Алексей*. «История Российская» Василия Татищева: Источники и известия. – М.: НЛО, 2005.

Повернутися

13

Казнь декабристов. Рассказы современников // Русский архив. – 1881. – № 2. – С. 341–346; *Котляревский, Нестор*. Рылеев. – СПб., 1908. – С. 186–191; Декабристы. История восстания 14 декабря 1825 года на Сенатской площади в Петербурге (http://www.patiks.ru/txt/3dekab77.shtml). Про повстання декабристів див.: *Mazour, Anatole G*. The First Russian Revolution, 1825: The Decembrist Movement. – Stanford, Calif., 1966.

Повернутися

14

Див.: Декабристы. История восстания 14 декабря 1825 года. Про Рилєєва див.: *Meara, Patrick*. K. F. Ryleev: A Political Biography of the Decembrist Poet. – Princeton, N. J., 1984.

Повернутися

15

Рылеев К. Ф. Наливайко (Отрывки из поэмы) // *Рылеев К. Ф.* Полное собр. соч. / Ред. вступ. ст. и комм. А. Г. Цейтлина. – М. – Л.: Academia, 1934. – С. 250.

Повернутися

16

Бестужев, Николай. Воспоминание о Рылееве // Воспоминания Бестужевых / Ред., статья и комм. М. К. Азадовского. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – С. 7.

Повернутися

17

Драгоманів, Михайло. Листи на Наддніпрянську Україну. – К.: Криниця, 1917. – С. 13.

Повернутися

18

Там само. – С. 8 – 10; *Котляревский Н.* Рылеев. – С. 21–24. *Удодов, Борис*. К. Ф. Рылеев в Воронежском крае. – Воронеж, 1971. – С. 5 – 14.

Повернутися

19

К. Ф. Рылеев – Н. А. Маркевичу (Петербург. 18 октября 1825 г.) // Литературное наследство. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 59: Декабристы-литераторы / Ред. А. М. Еголин и др. – С. 153. Див. також: *Котляревский Н.* Рылеев. – С. 24–29.

Повернутися

20

Див.: *Рылеев К. Ф.* Еще о храбром М. Г. Бедраге // *Рылеев К. Ф.* Полное собр. соч. – М. – Л.: Academia, 1934. – С. 295–297; *Михайленко, Александр*. И жили дружною семьею солдат, корнет и генерал. – М., 2001. – Главы 1–2.

Повернутися

21

Рылеев К. Ф. Наливайко (Отрывки из поэмы) // *Рылеев К. Ф.* Полное собр. соч. / Ред. вступ. ст. и комм. А. Г. Цейтлина. – М. – Л.: Academia, 1934. – С. 108.

Повернутися

22

Рылеев К. Ф. Об Острогожске // Там же. – С. 298.

Повернутися

23

Никитенко, Александр. Повесть о самом себе: посмертные записки и дневник // Русская старина. – 1888. – Кн. 8. – С. 308.

Повернутися

24

Рылеев К. Ф. Наливайко (Отрывки из поэмы) // *Рылеев К. Ф.* Полное собр. соч. / Ред. вступ. ст. и комм. А. Г. Цейтлина. – М. – Л.: Academia, 1934. – С. 173.

Повернутися

25

Про Мазепу і перехід до шведів див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і його доба. – Нью-Йорк, Париж і Торонто, 1960; On the Eve of Poltava: The Letters of Mazepa to Adam Sieniawski, 1704–1708 / Orest Subtelny, ed. – New York, 1975; *Субтельний, Орест*. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття. – К., 1994; *Mackiw, Teodor*. English Reports on Mazepa, Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire, 1687–1709. – New York, Munich, and Toronto, 1983.

Повернутися

26

Див.: *Винар, Любомир*. Андрій Войнаровський: історичний нарис. – Мюнхен – Клівленд, 1962.

Повернутися

27

Рылеев К. Ф. Войнаровский // *Рылеев К. Ф.* Полное собр. соч. – М. – Л.: Academia, 1934. – С. 213–214; *Корнилович А.* Жизнеописание Мазепы // *Рылеев К. Ф.* Сочинения и переписка. – С. 91–96.

Повернутися

28

Цит. за: *Маслов В. И.* Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. – К., 1912. – С. 317; *Котляревский Н.* Рылеев. – С. 54–55, 117–121; Русская романтическая поэма. – М., 1985. – С. 113.

Повернутися

29

Про Мазепу як романтичного героя див.: *Babinski H. F.* The Mazeppa Legend in European Romanticism. – New York, 1974.

Повернутися

30

Думы. Сочинение К. Рылеева. – М., 1825. – С. vi; *Драгоманов, Михайло.* Листи на Наддніпрянську Україну. – С. 156.

Повернутися

31

Бантыш-Каменский, Дмитрий. История Малой России. – М., 1822. – Т. 1. – С. xxii.

Повернутися

32

Див.: *Леп'явко, Сергій*. Козацькі війни кінця XVI століття в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 170–172; *Плохій, Сергій*. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К.: Критика, 2005. – С. 53–56, 140–143.

Повернутися

33

Рылеев К. Ф. Наливайко (Отрывки из поэмы) // *Рылеев К. Ф.* Полное собр. соч. – М. – Л.: Academia, 1934. – С. 250.

Повернутися

34

Див.: Історія Русовъ. – С. 35–41, тут 36.

Повернутися

35

Рылеев К. Ф. Богдан Хмельницкий // *Рылеев К. Ф.* Сочинения и переписка. – С. 145–152; Історія Русовъ. – С. 51–52; *Когут, Зенон*. Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яти // *Когут З.* Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 244–271.

Повернутися

36

Цит. за: *Котляревский Н.* Рылеев. – СПб., 1908. – С. 117–118.

Повернутися

37

Рылеев К. Ф. Письмо жене (13 июля 1826 г.) // *Рылеев К. Ф.* Полное собр. соч. – М. – Л.: Academia, 1934. – С. 518–519.

Повернутися

38

Бриген, фон-дер Александр Федорович // Алфавит декабристов. Виртуальный музей декабристов / Ред. А. Самаль (http://decemb.hobby.ru/index.shtml?alphavit/alf_b); *Оглоблин, Олександер*. Михайло Миклашевський // *Оглоблин О.* Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 150–167; *Поклонский Д. Р.* Миклашевский Михаил Павлович // *Поклонский Д. Р.* Стародубская старина. XI–XIX вв. Исторические очерки. – Клинцы, 2002. – Т. 2. – С. 243, прим.

Повернутися

39

Бриген А. Ф. Письма. Исторические сочинения. – Иркутск: Вост. – Сибир. книжн. изд-во, 1986. – С. 96; Приложения // *Маслов В. И.* Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. – К., 1912. – С. 376–377.

Повернутися

40

Исторія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архіепископа Бѣлорускаго. – М., 1846.

Повернутися

41

Исторія Русовъ. – С. ii.

Повернутися

42

Про історію євразійського степового фронтиру див.: *Khodarkovsky, Michael*. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. – Bloomington and Indianapolis, 2002; *LeDonne, John*. The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831. – Oxford, 2003; *Boeck, Brian*. Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. – Cambridge, 2009; *O'Rourke, Shane*. The Cossacks. – Manchester, 2008.

Повернутися

43

Про ранню історію козаків див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7; *Baran, Alexander; Gajecky, George*. The Cossacks in the Thirty Years War. 2 vols. – Rome, 1969–1983; *Gordon, Linda*. Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth-Century Ukraine. – Albany, N. Y., 1983; *Плохій С.* Наливайкова віра. – С. 32–92, 136–176.

Повернутися

44

Про повстання Хмельницького див.: *Грушевський М.* Історія України – Руси. – К.: Наукова думка, 1995–1997. – Т. 8–9; *Sysyn, Frank E.* Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil. – Cambridge, Mass., 1986 [укр. пер. цієї роботи готується до друку];

SysynF. The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building // Journal of Ukrainian Studies 17. – Nos. 1–2 (Summer – Winter 1992). – P. 141–170; *Плохій С.* Наливайкова віра. – С. 230–347.

Повернутися

45

Про гетьманство Івана Виговського і період Руїни див.: *Kaminski, Andrzej*. The Cossack Experiment in *Szlachta* Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (*Hadziacz*) Union // Harvard Ukrainian Studies 1. – No. 2 (June 1977). – P. 178–197; *KaminskiA*. Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697. – Cambridge, Mass., 1994; *Frick, David*. The Circulation of Information about Ivan Vyhovs'kyj // Harvard Ukrainian Studies 17. – Nos. 3–4 (December 1993). – P. 251–278; *Davies, Brian*. Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700. – London and New York, 2007. – P. 115–187; *PlokhyS*. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, 2006. – P. 32–38.

Повернутися

46

Про занепад і ліквідацію Гетьманату див.: *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996; *Saunders, David*. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P. 15 – 144 [рос. пер. цієї роботи готується до друку: *Сондерс, Дэвид*. Украинское влияние на русскую культуру, 1750–1850. – К.: Laurus, 2016]; *Plokhy S*. The Origins of the Slavic Nations. – P. 343–353; *Sysyn, FrankE*. The Image of Russia in Early Eighteenth-Century

Ukraine: Hryhorii Hrabiankas *Diistvie* // Russische und ukrainische Geschichte / Ed. Robert O. Crummey, Holm Sundhaussen, and Ricarda Vulpius. – Vols. 16–18. – Wiesbaden, 2001. – P. 243–250.

Повернутися

47

Бриген А. Ф. Письма. Исторические сочинения. – С. 98; Приложения // *Маслов В. И.* Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. – К., 1912. – С. 376–377.

Повернутися

48

Бриген А. Ф. Письма. Исторические сочинения. – С. 376–377; Бриген, фон-дер Александр Федорович // Алфавит декабристов.

Повернутися

49

Гоголь Н. В. Тарас Бульба // *Гоголь Н. В.* Полное собр. соч. – М.: Изд-во АН СССР, 1937. – Т. 2: Миргород. – С. 61.

Повернутися

50

Про життя і творчість Шевченка див.: *Грабович, Григорій*. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К.: Критика, 1998; *Зайцев, Павло*. Життя Тараса Шевченка. – К.: Мистецтво, 1994.

Повернутися

51

Чалый, Михаил. Жизнь и произведения Тараса Шевченка: свод материалов для его биографии с портретом. – К., 1882. – С. 62–63; *Белозерский Н.* Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 72–73.

Повернутися

52

Відношення київського губернатора І. І. Фундуклея до ІІІ відділення про арешт і відправлення Т. Г. Шевченка в Петербург. 6 квітня 1847 р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 2 / Упор. М. І. Бутич та ін. – С. 198.

Повернутися

53

Запис рішення у справі Т. Г. Шевченка, зроблений ІІІ відділенням. 30 травня 1847 р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 2 / Упор. М. І. Бутич та ін. – С. 332.

Повернутися

54

Шевченко Т. Г. Щоденник // *Шевченко Т. Г.* Повне зібр. тв. у 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 19.

Повернутися

55

Marquis deCustine. Empire of the Tsar: A Journey through Eternal Russia / Foreword by Daniel J. Boorstin; introduction by George F. Kennan. – New York, 1989. – P. 137–138 [рос. пер.: *де Кюстин, Астольф*. Россия в 1839 году: В 2 т. – М., 1996; тенденційно скорочене укр. вид.: *де Кюстін, Астольф*. Правда про Росію. – К.: Ярославів Вал, 2009].

Повернутися

56

Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 274–275.

Повернутися

57

Там само; Исторія Русовъ. – С. 229–230; *Возняк М.* Псевдо-Конiський і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – С. 29–31.

Повернутися

58

Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 275–276.

Повернутися

59

Пушкин А. С. Собрание сочинений Георгия Конискаго, архиепископа Белорусскаго // *Пушкин А. С.* Полное собр. соч.: В 10 т. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. VII. – С. 336, 344.

Повернутися

60

Про політичні погляди Пушкіна див.: *Binyon T. J.* Pushkin: A Biography. – New York, 2003; *Druzhnikov, Yuri*. Prisoner of Russia: Alexander Pushkin and the Political Uses of Nationalism. – New Brunswick, N. J., 1999.

Повернутися

61

Пушкин А. С. Бородинская годовщина // *Пушкин А. С.* Полное собр. соч. – М., 1948. – Т. 3. – С. 273–275, тут 274.

Повернутися

62

Пушкин А. С. Очерк истории Украины // *Пушкин А. С.* Полное собрание сочинений. – М., 1949. – Т. 12. – С. 196–198, 422; *Модзалевский Б. Л.* Комментарий к «Очерку истории Украины» Пушкина // *Пушкин А. С.* Полное собр. соч.: В 10 т. – М., 1958. – Т. 8. – С. 557–558.

Повернутися

63

Пушкин А. С. Предисловие к первому изданию «Полтавы» // *Пушкин А. С.* Полное собр. соч.: В 10 т. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. IV. – С. 505; *Рылеев К. Ф.* Письма к А. С. Пушкину // *Рылеев К. Ф.* Сочинения и переписка. – С. 203–206.

Повернутися

64

Максимович, Михаил. О поэме Пушкина «Полтава» в историческом отношении // Атеней. – 1829. – № 6. – С. 507–515. Про Максимовича див.: *Короткий, Віктор; Біленький, Сергій*. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. – К., 1999; *Бойко, Надія*. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм. – Черкаси, 2004; *Корпанюк, Микола*. Слово і дух України княжої та козацької доби (Михайло Максимович – дослідник давньоукраїнської літератури). – Черкаси, 2004.

Повернутися

65

Пушкин А. С. Опровержение на критики // *Пушкин А. С.* Полное собр. соч.: В 10 т. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. VII. – С. 191–192.

Повернутися

66

Пушкин А. С. Собрание сочинений Георгия Кониского, архиепископа Белорусского // *Пушкин А. С.* Полное собр. соч.: В 10 т. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. VII. – С. 335–336.

Повернутися

67

Там само. – С. 337.

Повернутися

68

Про Гоголя та його місце в російській і українській літературах див.: *Бояновська, Едита*. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом / Пер. з англ. А. Бондаря. – К.: Темпора, 2013; *Peace, Richard*. The Enigma of Gogol: An Examination of the Writings of N. V. Gogol and Their Place in the Russian Literary Tradition. – Cambridge, 2009.

Повернутися

69

Гоголь Н. В. Гетьман // *Гоголь Н. В.* Полное собр. соч.: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 3. – С. 277–323; *Мацапура В. И.* Незавершенный роман Гоголя «Гетьман»: особенности поэтики, проблема контекста // Гоголезнавчі студії: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2008. – Вип. 17. – С. 26–42; *Bojanowska E.* Nikolai Gogol. – P. 157–160.

Повернутися

70

Гоголь Н. В. Тарас Бульба // *Гоголь Н. В.* Полное собр. соч.: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 2: Миргород. – С. 165.

Повернутися

71

Исторія Русовъ. – С. 39, 56.

Повернутися

72

Режиссер Владимир Бортко в программе Виктора Резункова, Радио Свобода, 15 апреля 2009 г. (http://www.svobodanews.ru/content/transcript/1610037.html).

Повернутися

73

Гоголь Н. В. Объявление об издании истории Малороссии // *Гоголь Н. В.* Полное собр. соч.: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 9: Наброски. Конспекты. Планы. Записные книжки, 1952. – С. 76. Про різні погляди на українську ідентичність Гоголя див.: *Bojanowska E.* Nikolai Gogol. – P. 124–125 та *Ilnytzkyj, OlehS.* The Nationalism of Nikolai Gogol': Betwixt and Between? // Canadian Slavonic Papers 49. – Nos. 3–4 (September – December 2007). – P. 349–368.

Повернутися

74

Шевченко Т. Г. Повне зібр. творів: У 12 т. / Ред. В. Л. Смілянська. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1. – С. 284, 710–712. Про погляди на українську історію і культуру у Гоголя і Шевченка див.: *Луцький, Юрій.* Між Гоголем і Шевченком. – К.: Час, 1998.

Повернутися

75

Рукопис М. І. Костомарова «Книги буття українського народу» // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 250–258. Про Кирило-Мефодіївське братство див.: *Kozak,*

Stefan. Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści: Bractwo Cyryla i Metodego. – Warszawa, 1990.

Повернутися

76

Автобиография Николая Ивановича Костомарова // Русская мысль. – 1885. – № 5. – С. 211; Тарас Шевченко: Документи і матеріали до біографії, 1814–1861 / За ред. Є. П. Кирилюка. – К., 1982. – С. 88 – 159, тут 116; *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – С. 31–32. Про Костомарова, його політичні погляди й історичні твори див.: *Prymak, Thomas M.* Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto, 1996. Про Куліша див.: *Luckyj, GeorgeS. N.* Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times. – Boulder, Colo., 1983. Список «Історії русів», який належав Кулішу, зберігається в Інституті рукопису НБУВ (ф. І, спр. 4094).

Повернутися

77

Бантыш-Каменский Д. История Малой России: в 3 т. – М., 1830; *Маркевич, Николай*. История Малороссии: в 5 т. – М., 1842–1843; *Kohl J. G.* Reisen im Inneren von Russland und Polen. – Dresden und Leipzig, 1841. – P. 320–321.

Повернутися

78

Там само; *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – С. 17–

27. Про дивовижну академічну кар'єру Срезневського див.: *Ламанский В. И.* И. И. Срезневский (1812–1880). – М., 1890.

Повернутися

79

Історія Русовъ. – С. v.

Повернутися

80

Бодянский, Осип. Объяснение // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1871. – Кн. 1 (январь – март). – С. 222; академічну біографію Бодянського див.: *Василенко Н. П.* О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. – К., 1904; *Кондрашов Н. А.* Осип Максимович Бодянский. – М., 1956.

Повернутися

81

Цит. за: *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – С. 36, прим. 6.

Повернутися

82

Шевченко Т. Г. Лист до О. М. Бодянського (3 листопада 1854 р., Новопетровське укріплення) // *Шевченко Т. Г.* Повне зібр. творів: У 12 т. / Ред. В. Л. Смілянська. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – С. 85.

Повернутися

83

Шевченко Т. Г. Близнецы // Там само. – Т. 4: Повісті. – С. 25.
Повернутися

84

Цит. за: *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – С. 37.
Повернутися

85

Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1976. – Вид. 2-ге, перероб. – С. 330–338, тут 336–337.
Повернутися

86

Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. / Ред. О. Я. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 151–288, тут 157–158.
Повернутися

87

Про життя і творчість Драгоманова див.: *Андрусяк, Тарас*. Шлях до свободи: Михайло Драгоманов про права людини. – Львів, 1998; *Депенчук, Лариса*. Історіософія та соціальна філософія Михайла

Драгоманова. – К., 1999; *Круглашов, Анатолій*. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000.

Повернутися

88

Драгоманов М. Малороссия в ее словесности // *Драгоманов М.* Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 5 – 45, тут 24; пор.: *Прыжов И. Г.* Малороссия (Южная Россия) в истории ее литературы с XI по XVIII век. – Воронеж, 1869.

Повернутися

89

Соловьев С. М. Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу // Отечественные записки. – 1848. – № 11. – С. 1 – 34; № 12. – С. 147–166; 1849. – № 2. – С. 215–270, тут 270.

Повернутися

90

Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – С. 36–39; *Пушкин А. С.* Собрание сочинений Георгия Кониского, архиепископа Белорусского // *Пушкин А. С.* Полное собр. соч.: В 10 т. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. VII. – С. 336.

Повернутися

91

Максимович М. Исторические письма о козаках Приднепровских // *Максимович М.* Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1: Отдел

исторический. – С. 305.
Повернутися

92

Там само. – С. 306.
Повернутися

93

Там само. – С. 301–302.
Повернутися

94

Там само. – С. 305.
Повернутися

95

Драгоманов М. Малороссия в ее словесности // *Драгоманов М.* Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 24.
Повернутися

96

Про дискусію Карпов – Костомаров див.: *Basarab, John*. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1982. – P. 26–28.
Повернутися

97

Карпов, Геннадий. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870. – С. 44–45 (цитата), 118–120.

Повернутися

98

Костомаров, Николай. Из поездки в Батурин в 1878 году // Порядок. – 1881. – 8 (22) апреля (№ 97). – С. 2. Пор.: *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – С. 52.

Повернутися

99

В. К. [Драгоманов]. В защиту неизвестного покойника автора «Истории Русов, или Малой России» // Порядок. – 1881. – 11 (23) мая (№ 128). – С. 2. Пор.: *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – С. 53–55.

Повернутися

100

Цит. за: *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – С. 55; *Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1882. – С. 64.

Повернутися

101

Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – К.: Криниця, 1917. – С. 154–155; *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – С. 45.

Повернутися

102

Про Лазаревського див.: *Сарбей, Віталій*. Історичні погляди О. М. Лазаревського. – К., 1961; Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902): доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О. М. Лазаревського / Ред. Павло Сохань. – К. – Чернівці, 2002.

Повернутися

103

Лазаревский, Александр. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Кониским? // Основа. – 1861. – Август. – С. 9 – 10; Исторія Русовъ. – С. і – іі.

Повернутися

104

Максимович М. Исторические письма о козаках Приднепровских // *Максимович М.* Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1: Отдел исторический. – С. 306.

Повернутися

105

Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Т. 1. – С. 32–51, тут 32–37. Про Григорія Полетику див.: *Оглоблин О.* Люди старої України. – С. 193–198; *Kohut, Zenon E.* A Gentry Democracy within an Autocracy: The Politics of Hryhorii Poletyka (1723/1725 – 1784) // Harvard Ukrainian Studies 3–4 (1979–1980). – С. 509–519; *Литвинова Т. Ф.* Прогресивний консерватизм – випадкове словосполучення чи факт української суспільної думки другої половини XVIII століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Т. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 372–386; *Литвинова Т. Ф.* Малоросс в российском историческом пространстве XVIII века // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Ред. О. І. Журба. – Т. 2. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 28–64.

Повернутися

106

Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Т. 1. – С. 41, 45–51.

Повернутися

107

Горленко, Василий. Из истории южно-русского общества начала XIX века (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. – 1893. – Т. XL. – Январь. – С. 41–76, тут 52–53.

Повернутися

108

Там само. – С. 68–72.

Повернутися

109

Там само. – С. 44–45. Порівняння історичних і політичних поглядів батька і сина Полетик див.: *Литвинова Т. Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія та Василя Полетик // Історія суспільної думки Росії та України XVII – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 53–64. Про папери і листування родини Полетик див.: *Литвинова Т. Ф.* Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії // Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 202–217; також: Архіви України. – 2006. – № 1–6. – С. 47–70.

Повернутися

110

Там само. – С. 76.

Повернутися

111

Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – К.: Криниця, 1917. – С. 8.

Повернутися

112

Там само. – С. 8–9, прим.
Повернутися

113

Костюк, Григорій. Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон: КІУС, 1987. – Кн. 1. – С. 186–189.
Повернутися

114

Про Грушевського див.: *Prymak, ThomasM*. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture (Toronto, 1987); *Плохій С*. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Пер. з англ. Миколи Климчука. – К.: Критика, 2011.
Повернутися

115

Цит. за: *Костюк, Григорій*. Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон: КІУС, 1987. – Кн. 1. – С. 190; пор.: Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К., 1992. – С. 308–425.
Повернутися

116

Грушевський М. Рец. на: Л. Майков. К вопросу об «Истории Русов». СПб., 1893. 21 с. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1894. – Том 4. – С. 190; *Грушевський, Олександер*. К судьбе «Истории Русов». Эпизод из украинской историографии XIX века // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – Т. 19. – № 4. – 1906.

– С. 51–70; *Грушевський О.* К характеристике взглядов «Истории Русов» // Известия отделения русского языка и словесности. – 1908. – С. 396–427.

Повернутися

117

Єршов, Анатолій. До питання про час написання «Истории Русов», а по части і про автора її // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського / Ред. П. А. Тутківський. – К., 1928. – Ч. 1. – С. 286–291.

Повернутися

118

Клепацький, Павло. Листування Олександра Андрійовича Безбородька з своїм батьком як історичне джерело // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. – С. 280–285.

Повернутися

119

Про життя і діяльність Безбородька див.: *Григорович Н. И.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени: В 2 т. – СПб., 1879–1881.

Повернутися

120

Див.: Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / За ред. В. Заруби. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 140.

Повернутися

121

Про Слабченка та його праці див.: *Заруба, Віктор*. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 47 – 232.

Повернутися

122

Слабченко, Михайло. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Одеса: ДВУ, 1925. – Т. 1. – С. 103–105.

Повернутися

123

Краткая лѣтопись Малыя Россіи с 1506 по 1776 годъ, съ изъявленіемъ настоящаго образа тамошняго правленія и съ приобщеніемъ списка прежде бывшихъ гетмановъ, генеральныхъ старшинъ, полковниковъ и іерарховъ. – СПб., 1777.

Повернутися

124

Цит. за: *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – С. 148–149.

Исторія Русовъ. – С. i, ii, iv.

Повернутися

125

Див.: *Бовгиря, Андрій*. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII століття. Списки та редакції творів. – К., 2010. – С. 121–147. Про Василя Рубана див.: *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. – Edmonton, 1985. – С. 119–126.

Повернутися

126

Краткая летопись. – С. 211. Пор.: Исторія Русовъ. – С. 246; *Иконников В.* Опыт русской историографии. – Т. 2. – Кн. 2. – К., 1908. – С. 1648.

Повернутися

127

Заруба В. Історик держави і права... – С. 233–277; про політику українізації див.: *Мартин, Террі*. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському союзі (1923–1939 роки). – К.: Критика, 2013. – С. 107–169.

Повернутися

128

Яковлів, Андрій. До питання про автора «Історії Русів» // Записки НТШ. – Т. 154. – 1937. – С. 71 – 113.

Повернутися

129

Zhukovsky, Arkadii. Andrii Yakovliv // Encyclopedia of Ukraine. – 5 vols. – Toronto, 1984–1993. – Vol. 1. – P. 373.

Повернутися

130

Див.: *Возняк М.* Псевдо-Конiський і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – 159 с.

Повернутися

131

Возняк М. Історія української літератури: У 3 т. – Львів, 1920–1924; про життя і діяльність Возняка див.: *Нечиталюк М. та ін.* «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. – Львів, 2000. – С. 9 – 178.

Повернутися

132

Возняк М. Псевдо-Конiський і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). – Львів – К., 1939. – С. 137.

Повернутися

133

Там само. – С. 141–148, тут 141.

Повернутися

134

Там само. – С. 137–138.
Повернутися

135

Там само. – С. 146–152.
Повернутися

136

Там само. – С. 152–159.
Повернутися

137

Про «державницьку школу» в українській історіографії див.: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj / Ed. Jaroslaw Pelenski // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. 9. – Nos. 3/4; *Плохій С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С. 330–333, 546–547.
Повернутися

138

Про анексію Західної України Радянським Союзом див.: *Gross, Jan T.* Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia – Princeton, N. J., 2002.
Повернутися

139

Дорошенко, Володимир. Академік Михайло Возняк // *Нечиталюк М. та ін*. «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. – Львів, 2000. – С. 365.

Повернутися

140

Див.: *Дорошенко В*. Академік Михайло Возняк.

Повернутися

141

Нечиталюк М. «Честь праці!»… // *Нечиталюк М. та ін*. «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. – Львів, 2000. – С. 54–63.

Повернутися

142

Про зв'язок між голодом і кінцем політики українізації див.: *Martin T*. Affirmative Action Empire… – P. 236–260.

Повернутися

143

Грушевський М. З історичної фабулістики кінця XVIII ст.; репр.: Український історик. – Нью Йорк, Торонто, 1991–1992. – С. 125–129. Про долю Грушевського та його родини див.: *Плохій С*. Великий переділ. – С. 267–281, 378–392. Про радянську кампанію проти учнів Грушевського в Галичині див.: *Дашкевич, Ярослав*. Боротьба з

Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Михайло Грушевський і українська історична наука / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 226–268.

Повернутися